

פרק רביעי: שמיטת תרל"ה

השינויים שהתרחשו בארץ ישראל בשליש האחרון של המאה ה-19 הרחיבו את אפשרות שותפותם של יהודים ביוזמות חקלאיות שונות. מדובר היה הן בקרקעות שנמכרו להם או שהוחכרו להם והן במעורבות פעילה בשיווק של תוצרת חקלאית, בפרט אתרוגים.

מציאות מתפתחת זו, ערב שמיטת תרל"ה, עולה יפה מדברי הרב אהרן עזריאל, מרבני ירושלים, שציין את עיסוקו בסידור הלכות שביעית ערב שמיטה זו:

ובפרט לנו עתה כי תלי"ת [תודה לה' יתברך] הרחיב ה' לנו והתחילו ישרי[אל] לקנות שדות וכרמי[ם] מהגוים ברשיון המלך החסיד יר"ה ורבים מהשרידי[ם] אשר ה' קורא יבקשו את דבר ה' לדעת את חוקי האלדי"ם מהו האיסור[ר] ומנו המותר בשביעי[ת].²²

דומה שכוונתו של הרב עזריאל הייתה במיוחד לקניית אדמות בגליל ולהקמת 'מקוה ישראל' באזור יפו.²³

בסעיפים הבאים נדון אפוא בהתפתחות זו וכן בהתפתחות ענף מסחר האתרוגים בזיקה לסוגיית השמיטה.

שאלת השמיטה באדמות בגליל

בשנות ה-70 נרכשו אדמות בגליל, בהן אדמות חקלאיות, על ידי משפחת הרבנים עבו מצפת, שכמה מבניה שימשו כסוכנים קונסולריים של צרפת בצפת. בשנת תר"ל (1870) נקנה על ידה מתחם הקבר של ר' שמעון בר יוחאי במירון. בראשית שנות ה-70 קנתה המשפחה עוד כ-6500 דונם, שהיוו כמחצית מאדמת הכפר מירון.²⁴ בשנת תרל"ב (1872)

22. שו"ת כפי אהרן, ב, יו"ד, ד סי' יא.

23. יש לציין מציאות ייחודית באזור ירושלים. הגביר משה גראף, ממונה כולל הורדנא וממייסדי השכונות מאה שערים ובית יעקב, רכש כבית קיץ, עוד טרם הקמת השכונות הללו, מגרש וכרם ליד בית הספר שנלר, מחוץ לחומות ירושלים, ואת כרמו הפקיר בשמיטת תרל"ה (מלאכי, פרקים, עמ' 129). אולי לכרם זה כיוון הרב עקיבא יוסף שלזינגר במה שכתב, כנראה לקראת שנת תרנ"ו: "והנסיון הוכיח לי בבעל כרם כזה, וגן לפני ביתו, כאשר הניחו הפקר בשמיטה, באו נערים וחללוהו ועשו אותו כלה טרם עוד יצא פרי, השחיתו סמדר שלו" (שו"ת ר' עקיבא יוסף, יו"ד, א, סי' קסג, עמ' שכה). אֶזְכוּר יחודי נוסף בעניין שמיטת תרל"ה, בנוגע לניסיון ההתיישבות באזור יריחו, ראו להלן הע' 142.

24. יש המציינים שמשפחת עבו הביאה לאדמת מירון כמה עשרות משפחות יהודיות מיוצאי כורדיסטן שחילקו את זמנן בין עבודות חקלאיות, בעיקר במטעי הזיתים, לבין לימוד תורה (שרביט, צרפת בגליל, עמ' 92). ככל הנראה התיישבות זו בטלה אחרי זמן לא רב. בראשית שנות ה-80 ישבו במקום 6 משפחות יהודיות עניות מיוצאי צפון אפריקה, שעבדו במקום בחקלאות, בנוסף ל-12 משפחות מוסלמיות שגרו במקום (שם).

נקנה על ידה, בסמוך לימת החולה, חלק ניכר מכפר שהיה בבעלות השבט הבדואי א-זבד, שנקלע לחובות. שטח הכפר היה בן 32 פדן (כ-4000-4800 דונם), וכמחציתו הועברה לבעלות משפחת עבו, כשהבדווים מעבדים מעתה את האדמה הקנויה כאריסים, בפיקוח מנהל יהודי, והמקום מכונה מעתה 'מי מרום'.²⁵

ככל הנראה ביחס למציאות זו הופנתה מצפת שאלה לרבני ירושלים, ערב שמיטת תרל"ה.²⁶ בשאלה צויין ששנתיים קודם עשו כמה יהודים הסכם עם אחד הכפרים הערביים למשך חמש שנים. היהודים שילמו את החובות הרבים שהיו חייבים הכפריים לשלטונות ולנושים (בסך של 60,000 גרוש, כלומר למעלה מ-10,000 פרנק) והתחייבו לשלם גם את המסים על הקרקע ועל היבולים לשנים הבאות. בנוסף הם הלוו לכפריים כסף לקניית שוורים, כלי חרישה וזרעים. בתמורה התחייבו הכפריים לתת להם שלישי מיבולי החורף והקיץ השנתיים ולהחזיר את התשלומים וההלוואות בזמנים נקובים. ההסכם נחתם בחוזה המקנה זכיון לחכירת מסים,²⁷ אולם כעבור כמה חודשים ביטלו השלטונות את הזכיון. כדי להתמודד עם המצב מימנו היהודים את רישום האדמה בטאבו על שם הכפריים, בסך 200 לירות [=20 אלף גרוש], 'כ"א [כל אחד] ואחד חלקו בבקעה ובהר לרצועות דבר המגיע לכל פדאן ופדאן ולקחו כ"א ואחד נייר חתום בחותם השררה יר"ה'. לאחר מכן עשו הכפריים חוזה עם היהודים ההופך את היהודים כשותפים בחצי מכל חלקה רשומה. חוזה זה (שרישומו היה חייב במס של 5% משווי העסקה) הוכר על ידי השלטונות.²⁸

משה דוד שו"ב ציין בזיכרונו כי כשהגיע לארץ, בשנת תרמ"ב, מצא במקום "איזה משפחות מיהודי מרוקו שישבו שם ועבדו גני ירקות" (שו"ב, תולדות הישוב, עמ' 134; הנ"ל, זכרונות, עמ' מו). אולם גם התיישבות זו נעזבה אחרי זמן לא רב. בשנת תרמ"ה (1885) ציין ריי"מ פינס שהמקום נעזב משם המשפחות הנ"ל והנחלה מעובדת על ידי אריסים ערבים, בפיקוח יהודים (פינס, בנין הארץ, ב, עמ' 14). מאוחר יותר, סמוך למלחמת העולם הראשונה, מכרה משפחת עבו יותר ממחצית משטחה למשפחת צבח, משפחה ערבית מצפת (בן-צבי, שאר ישוב, עמ' 69, הע' 32). בדיקת הרישום בטאבו בצפת, בשנת תש"א (1941) העלתה שאדמת מירון כללה 12,296 דונם והייתה מחולקת ל-24 חלקים. 12 מתוכם היו בבעלות הפלאחים הערבים והמחצית השנייה התחלקה בין משפחת עבו היהודית (5.5 חלקים) ומשפחת צבח הערבית (6.5 חלקים) (גורן, ובא לציון, עמ' 322-323).

25. ציטרין, ראשית, עמ' 199-200; שרביט, שם, עמ' 96-98; כתבים, 670. לימים תקום על אדמות אלו המושבה יסוד המעלה, ראו להלן פרק עשרים: 'תוד המעלה.

26. שו"ת שערי רחמים, א, יו"ד סי' ד. הספר נדפס בירושלים בשנת תרמ"א, ויצא במהדורה חדשה, ירושלים תש"ע. על הזיקה כנראה שבין השאלה לאדמות שבבעלות משפחת עבו, ראו להלן הע' 28.

27. "קונטרטו (חוזה) [...] נקרא בל'שון] ערבי אלטיזאם [אלתזאם - זכיון חכירת המסים]" (שם).

28. "כפי משפטי הטאבו הנז' [כר] יכול כ"א [כל אחד] ואחד לעשות הנאקיל [העברת זכויות ממוניות] ואיפתירא'ג [חלוקה, פרצלציה] מחלקו למי שיוכשר בעיניו [...] ובזה אין שו"א [שום אדם] יכול לערער כנגדם כיון שהם שותפים בקרקע" (שם). נראה שמדובר באדמת 'מי מרום' הנזכרת, שקנתה משפחת עבו בשנת תרל"ב. כפי שתיאר משה דוד שו"ב, הבדווים שנדרשו על ידי השלטונות לרשום את האדמה על שמם,

היהודים גם השכירו חלק קטן מהחלקות שברשותם, כשהם משלמים את מסי הקרקע והשוכרים את מס המעשר.

השאלה שהטרידה את השואלים הייתה מה לעשות בשנת השמיטה. שביטה מזריעה הייתה עשויה לגרום להם נזקים כלכליים כבדים, מן הסיבות הבאות:

א. המסים הקבועים על עצם אחזקת הקרקע²⁹ הגיעו קרוב לעשרת אלפים גרוש.

ב. 'מס העשור' נלקח למעשה לא לפי ערך היכול הממשי אלא לפי ערך אופטימלי³⁰ וממילא "לשנה הבאה אם לא יזרעו את השדות צריך לפרוע מעשר כמו שנתינו זאת".

על השאלה ענה הרב רחמים יוסף פראנקו, אז דיין בירושלים, ותשובתו קיבלה את הסכמתו של הראשון לציון, הרב אברהם אשכנזי.³¹

אף שהיו מודעים לפתרון שנקטו המבי"ט והמהרי"ט, להשכיר בהבלעה, נמנעו המשיבים מלהסתמך על פתרון זה. הרב פראנקו התקשה בקושי שכבר העלה הרב יונה נבון, כיצד פותרת ההבלעה את עצם החובה של הבעלים היהודי להשבית את שדהו.³² הרב אשכנזי לעומתו, לא שלל עקרונית את ההיתר להשכיר בהבלעה, ותירץ את הקושי שהעלה הרב פראנקו על שיטה זו, וטען שההיתר מתבסס על האפשרות של 'שמא

פנו אל בני משפחת עבו "להוציא אותם מן המיצר על ידי שיכנסו בתורת שותפים לנחלת "א-זכר", ואז יוכלו עליהם מפני הממשלה, כי הברורים יהיו אריסים להם. האחים עבו לא נמנעו מעשות להם הטובה הזו. הם נתנו לברורים כסף, אף שלמו את מס הרישום, ואת האדמה רשמו על שמם" (ראו שרביט, שם, עמ' 97). גם רי"מ פינס ציין כי "אדמת איזבר לא נתחלקה עדיין להערבים וליהודים לבדם, כי שניהם שותפים בכל האדמה" (כתבים, 670).

29. דהיינו מס הוורקו על אחזקת קרקע חקלאית, ואולי גם המסוי על מבנים.

30. "בעניין המעשר שלוקחת השררה מדי שנה בשנ[ה] יד המלכות על העליונה שאם תוסיף האדמה תת כחה בתבואות על השנים שעברו יקח המעשר מכל אשר תוציא האדמה ואם ח"ו לא תוציא האדמה תבואות כשנים שעברו יקח לפי ערך השנים שעברו" (שו"ת שערי רחמים, א, יו"ד, סי' ד).

31. הסכמת הרב אשכנזי נדפסה, שם, בסי' ה, לאחר תשובת הרב פראנקו, וכן נדפסה שוב בשו"ת מהר"א אשכנזי, ירושלים תשנ"א, סי' מג. בשאלה לא צויין אמנם תאריך, אך ברור שמדובר בשמיטת תרל"ה, כיון שהרב אשכנזי מונה כראשון לציון בשנת תרכ"ט ונפטר בשנת תר"מ. כמו-כן המשיבים מזכירים את ספר נבחר מכסף לרב יאשיהו פינטו, שיצא לאור לראשונה בשנת תרכ"ט.

32. ראו לעיל שער ראשון, הע' 28. נימוק נוסף שהעלה תחילה הרב פראנקו לדחות את האופציה להשכיר בהבלעה, הייתה הטענה שכיון שמדובר היה כבר בערב שמיטה אין להתיר שכר שביעית, אף בהבלעה, בדומה לאמור בהלכות שבת שאין היתר להשכיר כלים לגוי סמוך לשבת, אולם בהמשך התשובה חזר בו הרב פראנקו מקביעה זו, וטען שלרוב הפוסקים הדבר מותר אף בנוגע לשכר שבת ואף ללא הבלעה, ויתר על כן, כיון שמדובר בפירות שלא תחול עליהם קדושת שביעית, לא חל כלל איסור שכר שביעית.

יובירה³³ אולם מאחר שלדברי השואלים השארת הקרקע בורה שלוש שנים, גם לא רצופות, תביא להשבת הקרקע לשלטונות, ברור שאיש אינו מעוניין שהקרקע תשבות בשמיטה, ובמצב כזה לא חל ההיתר.

יש לציין נקודה חשובה נוספת שעלתה בדברי הרב פראנקו. הוא העלה את הטענה, שנתקבלה להלכה בפסיקת הרב משה גלאנטי והרב מרדכי רובין, ולפיה מבחינה משפטית אדמות המדינה הינן בבעלות השלטון, וממילא "מאחר שהקרקעות הנז' [כרות] כולם הם מהמלך יר"ה [ירוש הודו], דאף דעשו טאבו על האדמה לאו מכירה גמורה היא רק כשכירות חשיב", שכן עובדה היא, שחלה על הבעלים חובת תשלום מס המעשר ובהעדר עיבוד שלוש שנים או בניס יורשים, הקרקע חוזרת לשלטונות ('מחלול'). משכך ציין הרב פראנקו ניתן לכאורה להסתפק בהשכרת הקרקע לגוי כדי לאפשר את עיבודה.³⁴ אולם הוא הסיק, שהגדרה זו אינה נכונה, ומבחינה משפטית נחשבות קרקעות הרשומות בטאבו כמכורות ולא כמושכרות בלבד,³⁵ ומשכך אין להתיר בהשכרה בלבד.

הפתרון שהעלו אפוא המשיבים התבסס על ההיתר 'משום ארנוא', שהזכירו המבי"ט והמהרי"ט, המסתמך על כך שבזמן הזה ניתן להתיר את עבודת הקרקע במקרה של הפסד ממון, "שכבר עלתה הלכה רובא דמינכר לו' [מר] שביעית בזה"ז דר' [בנן]".³⁶ ממילא הם התירו שהגויים יזרעו את כל השדות, מאחר שיש הפסד רב בהשבתתן, הן משום שגם בלא זריעה יתחייבו הבעלים בתשלום מסי היבולים והן משום שהשבתה של השדות במשך שלוש שנים, גם אם אינן רצופות, עלולה להביא להחזרת האדמות לרשות השלטונות ונמצא שהשבתת שלוש שמיטות תביא להפסדן. הם ציינו שכדי להפקיע קדושת שביעית מן היבול שיוותר לאחר תשלומי המסים, יש להשכיר לגויים את חלקם בשדה לשנת השמיטה או למכור לגויים מראש את פירות שנת השמיטה, בדומה למה שנקט בספרו הרב פינטו, ואם מדובר בחלקות מבוררות בין היהודים לגויים אף מספיק לומר לגויים שיזרעו

33. לדבריו ההיתר מתבסס על כך שיתכן שהגוי ישאיר את השדה בורה, כדי לטייבה, ומשכך מותר להשכיר את השדה בהבלעה כיון שאין איסור שביתת קרקע חל כאשר לא ברור שיעשה הגוי מלאכה בשדה בשנה השביעית.

34. הרב פראנקו לא הציע להתיר רק על סמך הבעלות של המדינה, שמא בכל זאת יש ל'שכירות' של הבעלים משמעות הלכתית כבעלות, אולם ניתן יהיה להתיר את העבודה בקרקע, 'ממה נפשך', אם שכירות אינה כמכר נמצא שהקרקע בידי השלטונות, ואם שכירות מועילה כמכר, הרי היא מושכרת כעת לגוי.

35. "מכירה גמורה היא, וספר המקנה אשר בידו מהמלך יר"ה [ירוש הודו] וב"כ [ובא כוחו] יוכיח, אלא דהויא כמכירה על תנאי דוקא שאם אין לו בניס וכן אם תבור האדמה ג"ש [ג' שנים] וכיוצא שתחזור לבעליה".

36. לשון הרב אשכנזי בתשובתו.

בשנה זו והם יעבדו בשדותיהם שנה אחר כך.³⁷ הרב פראנקו סייג שההיתר הוא רק במקום בו יש חובת מסים על יכול השדה גם אם השדה לא תיזרע, כמו באזור הגליל, אולם על פי מה שנאמר לו, באזור ירושלים החוק מחייב מס רק אם יש יכול בפועל ולכן "בשדות הנמצאים פעה"ק ירושת"ו [פה עיר הקודש ירושלים תבנה ותכונן] לקצת מבני בריתנו, הא ודאי דאין שום היתר כלל כ"א [כי אם] למוכרו בדרך מכירה גמורה ובשטר דוקא".³⁸ הוא הוסיף אמנם שבמקרה שקרה, בו השכיר יהודי לגוי שדה שנה קודם, לשנתיים, התיר לאפשר את עבודת הגוי בשמיטה, שבזמן הזה חיובה מדרבנן, כיון שיש כאן הפסד משום שהגוי יתבע אותו על הרווח שהיה צפוי לו בשמיטה, מה עוד שהשכיר לשנתיים ושנת השמיטה היא בהבלעה.

מקוה ישראל ושאלת השמיטה

חברת 'כל ישראל חברים' והקמת מקוה ישראל

בשנת תר"ך (1860) הוקמה בפריז חברת 'כל ישראל חברים' (כ"ח) בידי יהודים בעלי מעמד. ייחודה של החברה היה שהיא הוקמה כארגון יהודי עולמי שנועד להיטיב את מצבם של יהודים בעולם השרויים במצוקה. החל מראשית שנות ה-60 פעלה החברה לעזור במיוחד ליהודים בארצות האיסלאם ובמזרח אירופה. גורמים דתיים שונים, כמו הרב שמשון רפאל הירש מפרנקפורט, הסתייגו מחברת כ"ח בשל כך שלא נשאה אופי דתי וראשיה פעלו ברוח החירות שאפיינה את החברה הצרפתית. למרות זאת, היא זכתה לתמיכה מכמה אישים בולטים באורתודוקסיה בגרמניה, ובהם הרב יצחק דב הלוי במברגר מוירצבורג, הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר מברלין והרב ד"ר מאיר להמן ממיינץ, ולתמיכת הרב צבי הירש קלישר מטורון, זאת לאחר שראשי כ"ח הבהירו את מחויבותם לחינוך יהודי מסורתי ולשמירת המצוות במוסדותיהם, והחברה נמנעה בעקביות מלתמוך בתנועת התיקונים בדת.³⁹ הקמתה של החברה ויכולתה הארגונית הביאו מספר אישים, ובהם הרב צבי הירש קלישר, הרב אליהו גוטמכר, הרב יוסף נטונק והרב יהודה חי אלקלעי, לפנות אל ראשיה כדי שתפעל למען יישוב ארץ ישראל. בפועל קרמה עור וגידים היוזמה להקים את בית הספר החקלאי 'מקוה ישראל'.

37. כאמור הסתייגו המשיבים מהחלת הפתרון של השכרת השדות בהבלעה לצורך היתר עיבודן, אולם כאן נגעה פעולת ההשכרה או המכירה רק כדי להפקיע מן הפירות קדושת שביעית, לאחר שהותר עיבוד השדות מכח ההיתר 'משום ארנונא'.

38. משום מה התעלם הרב פראנקו מחובת תשלום מס הוורקו, שהיה קיים בוודאי גם באזור ירושלים, והתייחס רק למס המעשר, למרות שהשואלים הזכירו שחיובי מס זה היו גבוהים, ראו לעיל הע' 29.

39. קלנר, למען ציון, עמ' 70-71.

הרוח החיה מאחורי יוזמה זו היה מזכירה הראשון של כ"ח, יעקב שארל (קרל) נטר (תקפ"ו-תרמ"ג, 1826-1882). החל משנת תרכ"ח (1867) העלה נטר כמה רעיונות שהתמקדו בארץ ישראל ובהן יוזמות להקמת 'מרכז הגירה' בירושלים לפליטים ולנוזקים; הקמת בית ספר חקלאי שיהווה בסיס להתיישבות חקלאית בארץ והקמת חברה מרכזית לקניית אדמות ובתים לעידוד התיישבות חקלאית, שיציבו אלטרנטיבה לבסיס הכלכלי הקיים של החברה היהודית העירונית הבנוי על צדקה ותמיכה. כבר בשנת תרכ"ז (1866) פנו כמה עשרות יהודים מירושלים, רובם אשכנזים, לכ"ח בפנייה: "איננו מבקשים לחס חסד, אלא עבודה; תנו לנו עבודה ומכשירים ושלחו לנו אנשים שילמדונו את עבודת האדמה". בשנת תרכ"ח (1868) פנו שלושים וארבעה אשכנזים וספרדים מבני ירושלים אל כ"ח בבקשה שתספק להם קרקעות ובתים, והם "מוכנים לעבוד ולעשות כל הצורך ובניעת כרמים וכל פרי עץ למאכל בגנות ובפרדסים".⁴⁰ אולם למרות קריאתם של גורמים שונים לכ"ח שתפעל להקמת התיישבות חקלאית של ממש, תמכה כ"ח רק בהקמת בית הספר החקלאי שיועד בעיקרו עבור נערים מערי הארץ. נטר סבר ששיבה לחקלאות בארץ ישראל תוכל לשמש פתרון פרודוקטיבי ליהודים רבים, בפרט מבני עדות המזרח, ותהווה תיקון לאופי הכלכלי של ההתיישבות בארץ, אך הוא טען שהישוב כפי שהוא עכשיו אינו מוכשר לעבודה חקלאית, וניסיונותיו הכושלים של מונטיפיורי בנושא יוכיחו. הוא סבר שההשקעה צריכה להיות בראש ובראשונה בנוער, שניתן לעצב את חינוכו. הוא תכנן להעניק לנערים בני 13-16 שלוש שנות לימוד שבסיומן יוכלו לעסוק בחקלאות ברחבי הארץ ולשמש דוגמא לרבים אחרים.⁴¹ מאמציו של נטר להקמת המוסד נשאו פרי ובשנת תר"ל (1870) העניק לו הסולטאן התורכי פירמאן מלכותי להקמת בית ספר חקלאי במחוז ירושלים, בקרבת יפו, על שטח של 2,600 דונם. הקמתו של בית הספר התאפשרה משום שהיוותה גם אינטרס עות'מאני, כחלק מן הרפורמות שהונהגו בתקופה זו באימפריה העות'מאנית, בין היתר במטרה לשפר את מצב החינוך ואת מצב החקלאות ברחבי האימפריה.

כשנתיים לאחר הקמתו למדו במקוה ישראל אחד עשר תלמידים, רובם בני העדה הספרדית ביפו ובירושלים. במקום נחפרו בורות מים, נזרעו שדות, ניטעו מטעים וכרמים והוקמו יקב ורפת גדולה. הקרקע הנותרת ניתנה לעיבוד לאריסים ערבים.⁴²

40. מלאכי, פתח תקוה, עמ' 15; קניאל, עבודה עצמית, עמ' 331; קרק, ירושלים וסביבותיה, עמ' 375. וראו עמית, כמיהת יהודים, עמ' 79-80. שכל הנראה קשורה הפנייה הראשונה בתכנית של 200 משפחות מירושלים, בסיוע ר' יוסף מיוחס, להתיישב ב'פאגור', שבאזור חברון.
41. גת, הישוב היהודי, עמ' 328.
42. בוטקה ואחרים, מקוה ישראל, עמ' 6-11; אורן, הנסיונות עמ' 5-8.

מעורבותה של כ"ח נתקלה בארץ בחשדנות, הן משום האופי הלא־דתי של רבים מראשיה והן משום הביקורת שהטילו גורמים המקורבים לה על ההתנהלות הכלכלית של מוסדות היישוב בארץ והחשש שהיא תפגע באוטונומיה של המנהיגות הרבנית בירושלים ובמערכת הכלכלית של התמיכה הנהוגה בה. נטר עצמו, שביקר בארץ בשנת תרכ"ח (1868), פרסם ביקורת על האופי הכלכלי של היישוב בארץ. הוא טען שהיישוב בארץ חי בעוני מתרומות המחולקות באופן לא שוויוני, דבר הגורם לתוצאות חברתיות וסוציאליות עגומות, והדבר עורר עליו ביקורת בירושלים.

זמן קצר לאחר הקמת מקוה ישראל הושמץ נטר בעיתונות הדתית בארץ ובחו"ל. נטען שבמוסד יש חילול שבת ביוזמת נטר וכי הוא משתף פעולה עם המיסיון והועלו טענות נוספות. ככל הנראה היו אלו טענות שווא, אולם הן הגבירו את החשדנות של גורמים דתיים שונים בפעילותה של כ"ח בכלל ובארץ בפרט.⁴³ לטענות אלו הצטרף גם החשש שהפעילות להקמת נקודה חקלאית לא תצליח בשל קשיים הנובעים מן המציאות בארץ. כך למשל חזר בו הרב ד"ר להמן מתמיכתו במקוה ישראל, לאחר שנועץ עם רבנים בגרמניה ועם גורמים שהביאו לפניו את דעת המנהיגות הרבנית בירושלים. במאמר שפרסם בשנת תרל"ב (1872) הוא טען שבשל עול המסים הכבד, חמסנותם של הערבים, חוסר התאמתם הפיזית של היהודים בארץ לעבודת השדה, והחובה להפריש מן היבולים תרומות ומעשרות, יצריך המפעל הון עתק והוא נועד לכישלון. טענות אלו הצטרפו לביקורת שהוא השמיע כבר כשנה קודם, לפיה "אישיותו של מר נטר אינה יכולה להיות ערבה לשמירה קפדנית של מצוות התורה".⁴⁴

לעומת זאת ראו כמה גורמים בהקמת מקוה ישראל הזדמנות יוצאת־דופן לשינוי מצבו של היישוב בארץ, בתמיכת מנהיגות כלל עולמית ובסיוע המנהיגות הרבנית הספרדית של ירושלים. הרב יהודה חי אלקלעי, שעלה לארץ בשנת תרל"א (1871), בא בדברים עם נטר ועם כ"ח כדי להפנות את משאביה ליישוב הארץ.⁴⁵ גם ר' ישראל דוב פרומוקין, עורך עיתון חבצלת, סבר שמקוה ישראל יכולה לשמש מקום ראוי שיפעל לשינוי המציאות הכלכלית והיישובית בארץ.⁴⁶

43. קלנר, למען ציון, עמ' 71-72.

44. הילדסהיימר, הרב גוטמכר, עמ' 119, הע' 126.

45. רפאל, כתבי הרב אלקלעי, א, עמ' יא-יב; ב, עמ' 774-775.

46. קרסל, כתבי פרומוקין, עמ' כג, כה.

יחסו של הרב קלישר לכי"ח ולמקוה ישראל

כאמור, אחד היוזמים הראשיים לשיתוף פעולה עם כי"ח ולהקמת מקוה ישראל היה הרב צבי הירש קלישר מטורון. הרב קלישר פעל כבר שנים קודם ליישוב ארץ ישראל ולקידום הגאולה בדרך טבעית. בשנת תרי"ח (1858) הוא אף חשב לעלות לארץ ואף פנה באותה שנה, בערב ראש חודש תמוז, במכתב למונטיפיורי, בבקשה שימנה אותו כאחראי על 'פרדס מונטיפיורי' ביפו.⁴⁷ בראשית שנות ה-60 חברו הרב צבי הירש קלישר והרב אליהו גוטמכר מגרידיץ, ל'חברה ליישוב ארץ ישראל' שייסד בשנת תר"כ (1860) בפרנקפורט דאודר, ד"ר חיים לוריא.⁴⁸

חמש מטרות ראה הרב קלישר בפעילות החברה לייסד מושבות חקלאיות בארץ ישראל:

- א. פרנסה ליהודי הארץ הרעבים.
- ב. קיום המצוות התלויות בארץ בהשגחה יתרה, לתועלת המקיימים ושולחיהם.
- ג. עצם יישוב הארץ שהיא מצוה גדולה מאד.
- ד. זכות לעולם הבא למי שיש לו נחלה בארץ.
- ה. "העולה על כולנה" לקירוב הגאולה על ידי הפעילות של עם ישראל.⁴⁹

הרב קלישר עמל לשכנע אישים שונים לתמוך בפעילות החברה ובין היתר נדרש להזים חששות שהועלו על הפרת המצוות שתבוא כתוצאה מן ההתיישבות. במכתב מכסלו תרכ"ג, לרב הילדסהיימר, שהביע את חששו שההתיישבות אותה יוזם הרב קלישר תגרום לחילול שבת המוני, דחה הרב קלישר חשש זה. הוא ציין שהשופים ל'חברת יישוב ארץ ישראל' לה הוא שותף הם יראי ה', וכי ייסוד המושבות אותן הוא מתכנן יכלול העמדת "שומרים ושוטרים (כאשר עשה נחמיה ע"ה)" שישגיחו שהפועלים והחקלאים לא יעבדו בשבת. נוסף לכך ציין הרב קלישר:

ואם יזכני הש"י [השם יתברך] בזה אסע גם אני בלי נדר לשם, לשום עינא פקיחא עם סיועת הב"ד [הבית-דין] הגדול דאה"ק [דארץ הקודש] לשמור את

47. סמט, קשרי מונטיפיורי. על הפרדס, ראו לעיל שער שני, הע' 54.

48. על החברה, שהייתה החברה הראשונה ליישוב ארץ ישראל שנוסדה בחוץ לארץ, ועל מייסדה, ראו ציטרון, אנשים וספרים, עמ' 10-18.

49. ראו מכתבו לרש"ר הירש, מיום י"ד בשבט תרכ"ג (הילדסהיימר, הרב קלישר, עמ' רז-רח); הלבנון, כ"ה באייר תרכ"ג (14.5.1863), עמ' 20.

השבת ומצוות התלויות בארץ כהלכתן. ומי שיעבור על אלה ח"ו יגורש מנחלתו ועבודתו, ויהיה מוחרם ומנוודה.⁵⁰

החברה אף באה בדברים בשנת תרכ"ב עם גר הצדק דוד קלאסן, בעל פרדס ביפו,⁵¹ שימליץ לה על מקומות להתיישבות. בעקבות זאת בדק אחד מן המתיישבים במקום את כפרי הסביבה וציין במכתב, אותו פרסם ד"ר לוריא בעיתון המגיד, כי יש אדמות רבות טובות למכירה באזור יפו, האזור בטוח, הפועלים מצויים בזול, "ויש ג"כ הרבה יהודים מיפו ומירושלים שרוצים לעבוד עבודת האדמה, ובזכות המצוות מתרומות ומעשרות ושאר המצוות הנוהגות בעבודת אדמת הקד[ש] יהי[ה] איה[ה] ברכה והצלחה בכל מעשה דינו".⁵² בכ"ו בתשרי תרכ"ה פנה ר' עזריאל זליג הויזדורף, מעסקני ירושלים, במכתב גלוי לרב קלישר ולחברה בהצעה מפורטת להושבת כמה עשרות יוצאי צפון אפריקה כעובדי אדמה, ב'פרדס מונטיפיורי' ביפו, באחוזה שבמוצא וכן בפקיעין "אשר שמה כבר ישנו עבודה שדה מאחב"י [מאחינו בני ישראל]". הויזדורף ציין כי הוא מתחייב בעצמו "ללכת כמה פעמים אל הקאלאניען אשר בקאלאניע [במוצא], יפו, ופקיעין [ופקיעין], ולשום עיני עליהם שיעבדו באמונה ושיקיימו המצוות עשה ול"ת [ולא תעשה] תרומה, מעשרות, לקט, שכחה, פאה ושביעית, וגם כלאים וערלה הכל כדין תוה"ק [תורתנו הקדושה]" והציע למנות את הרב דוד בן שמעון, רב קהילת המערביים בירושלים, "להורות להם הדינים התלויות במצוות התלויות בארץ".⁵³ אולם בהעדר מימון כל ההצעות הנזכרות לא הגיעו לידי מימוש.⁵⁴

הקשיים השונים שנלוו לפעולות החברה ולניסיונותיו השונים של הרב קלישר, הביאו אותו למסקנה שהגשמת המטרות הנזכרות לא תתאפשר אלא על ידי שיתופם של גופים יהודיים בעלי הון ומעמד. לאחר הקמת כ"ח ראה בה הרב קלישר כוח מוביל, ואף שימש ראש הסניף המקומי של החברה בעירו.⁵⁵ בשנת תרכ"ו (1866) פנה הרב קלישר לראשי חברת כ"ח לפעול ליישוב ארץ ישראל בכלל ועמד בקשר מכתבים עם נטר משנת תרכ"ח (1868), בנוגע להקמת מקוה ישראל. הקמת מקוה ישראל, ולא פחות מכך הסכמתו של

50. קלויזנר, הכתבים, עמ' קפח.

51. ראו לעיל שער שני, הע' 54.

52. המגיד, ה' בתמוז תרכ"ב (3.7.1862), עמ' 203. כותב המכתב משה בן יונה מחרסון, עסק בתעשיית לבנים, עלה ארצה עם משפחתו שלוש שנים קודם והמשיך לעסוק במלאכתו בארץ, תחילה בירושלים וכעבור שנתיים בפרדס של קלאסן ביפו.

53. פרידלנד, סלו סלו, עמ' ix-viii.

54. קרק, ירושלים וסביבותיה, עמ' 375.

55. בן-גדליה, משרי ישראל, עמ' 187.

הסולטאן לראשונה למכור קרקעות ליהודים בעלי נתינות זרה עבור ההתיישבות חקלאית, היו לדידו של הרב קלישר אות מבשר על תנועה גדולה העומדת בפתח ליישוב הארץ. והוא אף תרם כספים להקמת מקוה ישראל.⁵⁶

אף שרוב ראשי כ"ח לא היו שומרי מצוות, הדגיש הרב קלישר, כי הסולידריות שהם מגלים ליהודי העולם, יחסם החיובי לשומרי המצוות, ורצונם המפורש 'לפקוד [למנות] רב אחד גדול בתורה ויראת שמים, להשגיח על שמירת מצוות התלויות בארץ ועל שמירת השבת' במוסד המתהווה בארץ, מלמדים על אופייה החיובי של התנועה.⁵⁷ הקמת מקוה ישראל, יחד עם האפשרויות שהחלו להתעורר, במיוחד בראשית שנות ה-70, לקניית קרקעות בארץ, בפרט באזור יריחו ובאזור יפו, הביאו את הרב קלישר לפעילות קדחתנית. הוא זרז גורמים שונים לקנות נחלות בארץ "שבזכות קיום המצוות התלויות בארץ נוחיל תקות התחלת הגאולה כב"א [במהרה בימינו אמן]".⁵⁸ כחיוק לעמדתו פרסם הרב קלישר בהודעה בעיתון עברי אנכי את תמיכתם של רבנים ועסקנים מרוסיה בפעילותו "לדרוש לציון בעבודת אדמת קדש, לבנות החרבות ולנטוע הנהרסות מנחלת יעקב, אשר אין מצוה רבה כמוה". בפרט הוא הזכיר את האישים הבאים:

הרב החכם השלם מוה"ר [יחיאל] מיכל פינס נ"י מק"ק ראזאנא אשר גאונים וגדולים עמו להשתדל בחברתנו. ובפרט הגאון הגדול מוה"ר מרדכי גומפל [יפה] נ"י אב"ד דשם, והגאון הגדול [הרב מרדכי אלישברג] נ"י אבדק"ק בויסק והמה יחדו כתבו תוכחה רבה למתנגדים לענין הקדוש הזה והעידו הגאונים, שגם הגאון הגדול מוה"ר חיים וולאזין זצ"ל, אשר יצק מים ע"י אליהו (הגר"א זצוק"ל) הוא בעצמו אוה להכין מושבות בארץ הקדושה ולקנות קרקעות שם להושיב עליהם בני אדם שאינם מיושבי אוהל תורה.⁵⁹

56. ידידיה, מרוטשילד לכרמיה, עמ' 66-67.

57. מכתב הרב קלישר לרב אברהם יעקב לוינ' מי"ג בתמוז תרכ"ט (הילדסהיימר, הרב קלישר, עמ' ריב. וראו שם בעמ' ריג).

58. מתוך מכתב פומבי מג' בטבת תרל"ג, נדפס בהמגיד, ט"ז בטבת תרל"ג (15.1.1873), עמ' 23; קלויזנר, הכתבים, עמ' תיג. פעילות זו התעוררה במיוחד על רקע עלייתו לארץ של הרב יקיר איזטורג גירון, רבה של תורכיה. הרב גירון עלה ארצה בשנת תרל"ג ופעל מטעמו של הרב קלישר לקנות קרקעות באזור יריחו ובאזור יפו. ראו למשל במכתבו של הרב קלישר לרב יהושע טרונק מקוטנא: "הג'און] גירון, שהסיר עטרת לשבת באה"ק, הוא עושה מקנה כפר א' סמוך ליאפו להושיב שמה כוספי עבודה וקיום המצוות" (קלויזנר, שם, עמ' תפז).

59. עברי אנכי, כ"ח באדר א' תרל"ב (8.3.1872), עמ' צג; קלויזנר, שם, עמ' שמה.

גם במכתב לעורך המגיד הוא חזר על הדברים וציין, בנוסף לאישים הנזכרים, את תמיכתם של הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק מסלוצק, הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה והרב ישראל סלנטר, בפעילותו.⁶⁰

חשיבותן המיוחדת של המצוות התלויות בארץ בזמן הזה במשנת הרב קלישר

כאמור כרך הרב קלישר את ישובה של הארץ יחד עם הקפדה על שמירת מצוותיה. ביטוי מפורט לדגש על קיום המצוות התלויות בארץ כמרכיב משמעותי ביישוב הארץ נתן הרב קלישר בספרו 'שלום ירושלים', שיצא בשנת תרכ"ח כהוספה לספרו 'דרישת ציון'. הוא גם דחה את הטענה כי לא ניתן בפועל לקיים עתה מצוות אלו, לפחות באמצעות נציגים שיקימו בארץ התיישבות, וציין:

אבל אחרי שנפתח לנו פתח השער ונוכל לקיים המצוות באה"ק ע"י אשר נאסוף כל אחד מעט מכספו וכל איש ככרכתו מאת הש"י נוכל לקיים המצוות ע"י שלוחינו שיקנה עבורנו ככרי אדמת הקודש לקיים המצוות כאלו קיימנו בעצמינו ובפרט כי רבים רוצים בעבודה באה"ק כי הרעב והעוני גדול וכמו שקבלנו מכתבים עם כמה מאות חתומים מצפת ומטבריא ומיפו שכמעט מתים ברעב וזהו קיומם אם נעזרם באדמת קודש ונמצא מחיים אנחנו אותם ואותנו המה ישבעו לחם ואנחנו נזכה בקיום גוף הישראלי שלא יוחסר בי[נה] גופי מצוות הרבות האלה.⁶¹

ביטוי חריף לחשיבות יישוב הארץ ולאפשרות דווקא בזמן הזה לקיים את המצוות התלויות בה בשלמות, פרסם הרב קלישר, בד' בכסלו תרל"ג, במכתב פומבי בעיתון המגיד שכותרתו, 'שומר מצוה לא ידע דבר רע'. בראשית דבריו הוא ציין את כיסופיו ליישוב

60. קלויזנר, שם, עמ' שמח.

61. קלויזנר, הכתבים, עמ' קלג. בהמשך הוא ציין: "כעת קבלנו הרבה מכתבים דהיינו מזה"ק צפת עם יותר ממאה חתומים שעשו שם חברת עובדי אדמת קודש והקאנוזאל מילא אחריהם בחתימתו לקיים הדבר בעוז והדר. גם מזה"ק טבריא קבלנו מכתב עם מששים חתומים אשר יבקשו מאוד לתת לפנייה עבודת קרקע ובכל עוז בכתף ישאון עבודה קשה להשביע נפשות שוקקות נפשם ונפש טפיהם אשר כמעט זלעפות רעב יאחזימו" (שם, עמ' קמא-קמב). בשנת תרכ"ז התכתב הרב יהודה הלוי, רב הקהילה ביפו, עם הרב נטונק ועם הרב קלישר והגיש להם הצעה מפורטת להקים מושבה בת 150 משפחות באזור יפו, כשהוא מפרט את ההוצאות הנדרשות לכל משפחה עבור זרעים, בהמות ובתים, ומוסיף שיש באזור עוד אדמות רבות "שאם יבואו רבבות אלפי ישראל יש להם אדמה ומקום לזרוע ולעבוד" (המגיד, כ"ח בתמוז תרכ"ז (31.7.1867), עמ' 236).

הארץ ולקיום המצוות התלויות בה,⁶² והביע את פליאתו "על דרי קודש ועל צדיקי רוזני אשכנז וצרפת וכל אחב"י [אחינו בני ישראל] ודומיהן איך לא ישימו לב, שבכל עת וככל שעה עוברים על הרבה עשין התלויות בארץ, שכאשר יש שום אפשרות להשתדל אל הקיום הרי הוא כאלו עובר עליהן בכל זמן", בפרט לפי דברי האר"י והשל"ה שמי שנמנע ממצוה שיכול לקיימה, עתיד לחזור בגלגול כדי לתקנה. הרב קלישר קרא לציבור לקיים מצוות אלו לפחות על ידי שליח, בהשתתפות בקניית הקרקעות.⁶³

גם בדיוניו עם כ"ח ועם נטר הדגיש הרב קלישר את חשיבות שמירת המצוות ובכללן המצוות התלויות בארץ. הן משום חשיבותן העצמית והן כדי לדחות טענות, דוגמת טענות הרב שמשון רפאל הירש, שאין לחבור לכ"ח משום אופייה החילונית. בחשון תרכ"ז פרסמו הרב קלישר והרב גוטמכר 'קול קורא' לתמיכה בפעילות חברת כ"ח, אשר ראשה השר אדולף כרמיה "הבטיח להתחבר אתנו ולהיות לעזרה לתכלית יושבי אה"ק לפרנסם ע"י קניות שדות וכרמים". הם קראו לתמוך בכך הן לטובת יהודי הארץ העניים "המתחננים לתת להם עבודת קרקע" והן ל"מילוי רצון ד' בקיום מצות התלויות בארץ אשר מזה דורות רבות נפסק הקו, אשר הרבה תרי"ג מצות תלויים בה". עוד צויין בכרוז ש"לקיום המצות יופקדו רבנים משם ומחו"ל" וכי אולי הרב קלישר בעצמו יסע ארצה להשגיח על כך כראוי.⁶⁴

בי"ז בטבת תרכ"ז (1866) צירף הרב קלישר את חתימתו לאגרת שכתב הרב גוטמכר לכ"ח ובה פנייה לחברה "ליסד יישוב ארץ ישראל ע"י קניות שדות לתקן עבודת אדמה בישראל בארץ אבותינו". בפנייה פורט ש"יש בזה מצוה משולשת": פדיון אדמת הקודש מידי זרים, מילוי החסרון הקיים באומה מהעדר קיום המצוות התלויות בארץ ודאגה לפרנסת בני הארץ העניים.⁶⁵

מיד לאחר ביקורו של נטר בארץ, כתב הרב קלישר, בי"ד בחשון תרכ"ט (30.10.1868), מכתב להנהלת כ"ח בו הדגיש את החובה להקפיד במוסד העתיד לקום

62. "אשרי האיש ירא ד' במצותיו חפץ מאוד (תלים קיב) למען ציון לא אחשה, ולמען מצות הארץ לא תשקוט רוחי נכספה וגם כלתה נפשי לקיום המצות החסרים לנו בחו"ל הלא כל איש אשר אש האהבה אל יוצרו הוקד בקרבו, יאמר מי יתן לי אבר כיונה אעופה ואשכונה ואקיים מצות אלהי הלא רבות המצות מרמ"ח מ"ע [מצוות עשה] החסרים לאיברי הנשמה ברוחניותה כמעט רובם חסרים לנו בחו"ל וכן בא"י החרבה והשוממה בעו"ר [בעוונותינו הרבים]".

63. וראו בדומה, במכתבים נוספים של הרב קלישר: קלויזנר, הכתבים, עמ' שצז-ת.

64. קלויזנר, שם, עמ' רמד-רמה.

65. הילדסהיימר, הרב גוטמכר, עמ' 123-125.

על הלכות "שבת תרומה, מעשרות, ערלה כלאיים".⁶⁶ קריאה דומה הפנה בפומבי עורך עיתון הלבנון יחיאל ברי"ל.⁶⁷ ודברים דומים הדגיש הרב במברגר, עימו נועד נטר.⁶⁸

דרישה זו התקבלה על ידי ראשי כ"ח ונטר ואף סוכם שהרב קלישר יעלה לארץ וישמש כרב וכמשגיח במקוה ישראל, "להורות לו [לנטר] איך יקיים מצות הת' [לזיונות] בארץ ערלה כלאים, תרו' [מות] ומעשרו' [ת] וכדומה", דבר שלא התבצע, כנראה בשל בריאותו הלקויה של הרב קלישר.⁶⁹

חשוב לציין חידוש מעניין שהודגש על ידי הרב קלישר, בנוגע לתקפן של המצוות התלויות בארץ מאז שהתאפשרה קניית קרקעות ורישומן בטאבו על שם נתינים זרים, בסוף שנות ה-60.

עד השליש האחרון של המאה ה-19 התקשו מאד יהודים, שהיו נתינים זרים, בקניית אדמות. מונטיפיורי הצליח לקבל פירמאן מיוחד מן הסולטאן, והאדמות שרכש נרשמו על שמו בטאבו,⁷⁰ אך בדרך כלל נעשו קניות כאלו, שהיו מועטות, בדרכי הערמה. הדוגמא המובהקת לכך הייתה קניית אדמות מוצא. בכ"ו בטבת תרכ"א (6.1.1861) קנו שניים מצעירי ירושלים, יהושע ילין וגיסו שאול יהודה, מכספי הוריהם ומכספי הגביר משה קליסקי מלומזה שבפולין, שטח של למעלה מ-200 דונם בתחומי הכפר קולוניה (לימים מוצא), ובו "מטעי עצי זית וכל עץ מאכל ושדי תבואות" וכן ירקות. המטרה הייתה להפוך את המקום למשק חקלאי ולאכסנייה לתיירים ולעוברי אורח. קנייה זו לא יכולה הייתה להרשם בטאבו על שם הקונים, שכן ילין היה נתין אוסטרי ויהודה נתין אנגלי, ולכן בוצעה העסקה, בעצת הקונסול האנגלי ג'יימס פין, באמצעות חתימה על שטר משכנתא מופרז, מה שהיה אמור להבטיח שהמוכר שעל שמו עדיין הייתה רשומה הקרקע לא יפגע בזכויות הקונים על הקרקע.⁷¹ בשל היות שנת תרכ"א שנת שמיטה נמנעו המייסדים מעיבוד

66. אמת", HM2-8569. מצוטט אצל: הילדסהיימר, שם, עמ' 120, הע' 133; ידידיה, השמיטה, עמ' 73; הנ"ל, מרוטשילד לכרמיה, עמ' 67.

67. "ועליכם הרבנים תופשי תורה, עליכם נדיבי עמנו המתנדבים מברכת ה' עליכם להתיסדות הקאלאניען באה"ק, עליכם המצוה לדרוש מאת ראשי חברת כל ישראל חברים, כי יוסיפו עוד עיקר אחד על השנים עשר עקרים שקימו וקבלו עליהם בדבר הקולוניען [המושבות] [...] והוא, דבר התרומות והמעשרות והשמיטה והיובל, כי אמנם העיקר הזה לא דבר ריק הוא" (הלבנון, כ"ב בתמוז תרכ"ט (1.7.1869), עמ' 203).

68. קלנר, למען ציון, עמ' 71; בר גיורא, הרב במברגר, עמ' קנח.

69. קלויזנר, הכתבים, עמ' שנא; ידידיה, השמיטה, עמ' 69. וראו גם: קלנר, שם, עמ' 72-73; ניסנבוים, גדולי הרבנים, עמ' 11.

70. קרק, תהליכי שינוי, עמ' 35-39.

71. בפועל שילמו הקונים למוכר 2000 פרנק, אולם המוכר חתם בפני הקונסול ובפני עדים על כך שקיבל הלוואה על סך של 20,000 פרנק, ומסר לידי המלווים את השטח בתורת משכון על סך זה, כאשר הם מורשים

האדמה במהלך אותה שנה, והחלו לנסות לפתח את המקום בראשית שנת תרכ"ב ולהביא ליישובו בידי יהודים. בשנת תרכ"ב, הוחל בעבודות גידור והכשרת הקרקע, ניטעו עצי פרי נוספים וכן הוקם במקום מלון אורחים, ומקיץ תרכ"ב נעשו הכנות לבניית שכונה במקום, עבור בני משפחת הקונים ועבור קבוצת משפחות מעדת המערביים, בעידודו של רבם הרב דוד בן-שמעון. אלא שעם הדחתו של גיימס פין מתפקידו, בתשרי תרכ"ג, מנע השייח' של הכפר אבו גוש, שהפיל את חתתו על כפרי האזור, את פיתוח המקום, בטענה שכבעלי נתינות זרה, הקונים אינם יכולים להיות בעלי השטח. בצר להם פנו ילין ויהודה במכתב גלוי, על גבי עיתון הלבנון, בבקשת סיוע מחברת כ"ח, ממשה מונטיפיורי, ומחברת יישוב ארץ ישראל, שבין ראשיה היה הרב קלישר, להסדיר את הקנייה באופן חוקי. הם הבהירו שהאופציה לקבל על עצמם נתינות תורכית, לשם כך, אינה רלוונטית וחסרת תוחלת, וזאת בשל מעמדם הנחות של היהודים נתיני תורכיה, וביקשו סיוע להשיג להם רישיון חוקי לקנייה כנתינים זרים:

לזאת באנו לפניכם אחינו מרחמינו שרינו ואדונינו ושוחרי טובת כל ישראל הקרובים והרחוקים - בשגם הדבר הגדול הזה לטובת הכלל יחשב. אשר תתאמצו נא להיות לאל ידכם להשיג לנו רשיון מהשולטן החסיד יר"ה החפץ בישוב ארצו לעשותה ארץ נושבת פוריה וענפה. להאחז אותנו באחוזת נחלתינו זאת ולבנות לנטוע כחפצינו באין מפריע. ושר הקאנזול לממשלת בריטאניא האדירה יר"ה יגן ויחסה עלינו בעין טובה לבלתי נתנזק. ואז נצפה אשר חפץ ה' בידינו יצליח לעשות חיל על אדמת הקדש. הארץ הנשמה תעבד וחורבות ערי יהודה תבנינה וממנו יראו וכן יעשו כל דורשי ציון אוהבי חמדת ארץ אבותינו.⁷²

למעשה, רק לאחר האישור לנתיני אנגליה לרכוש אדמות ברחבי האימפריה העות'מאנית, בשנת תרכ"ט, הצליח ילין לרשום את הקרקע בטאבו על שם חותנו, שהיה נתיני אנגלי.⁷³

להשתמש בשטח כחפצם עד אשר תושב ההלוואה. במקביל, כדי למנוע פגיעה במוכר, ניתן למוכר שובר, חתום על ידי הקונים ומקויים בחתימת הקונסול, ובו מציינים החותמים שהם אינם יכולים לתבוע מן המוכר לשלם את סכום ההלוואה, ורק כאשר יחליט מרצונו הטוב לשלמו, יושב לו השטח (ילין, זכרונות, עמ' 31-32).

72. הלבנון, כ"א באב תרכ"ג (6.8.1863), עמ' 43; שם, י"ט באלול תרכ"ג (3.9.1863), עמ' 52.
73. על ההליך המורכב של הרישום, ראו ילין, זכרונות, עמ' 52-53; כהן, יהודים, עמ' 270-277. בחוזה המפורט, שנחתם בבית המשפט המוסלמי בירושלים, בט"ו בשבט תרכ"ט (27.1.1869), צויין שהוא מתקיים בהתאם להסכם שנחתם בין האימפריה העות'מאנית לבין אנגליה, בתאריך כ' בכסלו תרכ"ט (14.12.1868), "המאפשר לנתיני מדינת אנגליה המפוארת את זכות קבלת הבעלות" (כהן, שם, עמ' 275-277).

הרב קלישר היה מודע היטב לשינוי שנוצר עם החלת חוק הקרקעות גם על נתינים זרים, ובאופן מעניין הדבר אף קיבל אצלו משמעות הלכתית, הכרוכה בעצמה בקירוב הגאולה, כפי שהדגיש בכמה מפרסומיו וממכתביו בראשית שנות ה-70:

ואשר אבותינו הגאוני'ם] עמדו מרחוק הוא משני טעמי'ם]: א. מצד הפראי'ם] אשר ישראל יזרעו והמה יקצורו; ב. שלא יכלו לקיים המצ'נות] כדת שהיה לא הי'נה] רשיון רק ע"י משכנתא ועיקר הקרקע של נכרי ואז אינם מן התורה כי מרות ישראל מדרבנן. לא כן כעת אימת המושל על הפראי'ם] וזכינו הרשיון לאחוזת נחלה, כאלו קרא ד' לנו: עלו ורשו וקיימו המצ'נות] שבזכותם תקרב הישועה.⁷⁴

לא ברור האם הרב קלישר היה מודע להגדרה המשפטית המדויקת של 'אדמות מיר' ולמרות זאת סבר שהבעלות הפרטית עליהן נחשבת כבעלות גמורה, או שרק סבר לתומו שרישום בטאבו נחשב כהעברת בעלות גמורה.

סוגיית השמיטה במשנת הרב קלישר והרב גוטמכר

סוגיית השמיטה הייתה משמעותית במיוחד במשנתם של הרב קלישר והרב גוטמכר. בכרוז שהוציאו באייר תר"ל (1870), הם ציינו ששמחו על הקמת בית הספר במקוה ישראל ואף הסכימו לתרום לו סכום נכבד, אך הדגישו כי בנוסף לכך יש חשיבות עליונה לקנות קרקעות להתיישבות "באשר רבים מאוד מבקשים לחם מיגיעת כפם שכותבים לרחם עליהם להושיבם לעבוד אדמת הקדש ולקיים המצות התלויות ארץ". את החשיבות העליונה של קיום המצוות התלויות בארץ, בהשגחה יתרה, ובפרט השמיטה, הבהיר שם הרב גוטמכר, לאור פירושיהם של ר' יצחק עראמה ור' משה אלשיך לפסוק: "וזכרתי את בריתי יעקוב ואף את בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם אזכר והארץ אזכר".⁷⁵ לדבריהם זכות האבות הייתה יכולה למנוע את הגלות אלמלא לא ביטלו ישראל את השביתה בשנת השמיטה דבר שהוא 'עלבון הארץ'. משכך קבע הרב גוטמכר:

יש לפנינו מקור וסבת הגלות מארצינו בא על ידי עלבון הארץ [...] שלא שבתו השמיטין ובזה לא הי'נה] יכול ברוך הוא לוותר והי'נה] רק זאת הסבה שהארץ תעזוב מהם ולכן עלינו לסלק הסיבה זו לפחות בהתחלה קטנה ולקנות איזה ככרות הארץ להביאם לבני ישראל לקיים עליהם מצות התלויות בארץ. [...] אבל אם נעשה התחלה קטנה בפדות האדמה באיזה ככרות הארץ יאר ה'

74. קלויזנר, הכתבים, עמ' תיח. וראו בדומה: שם, עמ' שפז, שצד, שצז, ת, תלז, תפו.
75. ויקרא כו, מב.

ב"ה לנו את כבודו וישמח לקראתנו וגם באין זכות רב המספיק כדכתיב רצית ה' ארצך שלפי דרש חז"ל הובא שם בילקוט הכונה שיקום מאתנו שמטין ומצות התלויות בארץ מיד שבת שבות יעקב.⁷⁶

כעשרה חודשים אחר כך פרסם הרב קלישר מכתב פומבי בעיתון חבצלת ובו קרא לנצל את האפשרות שניתנה מן הסולטאן לקנות אדמות לשם יישוב הארץ וכדי לקיים את המצוות התלויות בה. בתוך דבריו ציין את דברי הרב גוטמכר ש"הביא בשם האלשיך והעקידיה על פסוק והארץ אזכור שיזכור עלבון הארץ בכיטול שמיטין ויובלות ודומיהן ע"כ הארץ תעזב מהן".⁷⁷ חשיבות שמירת השמיטה חוזרת גם במכתבים נוספים של הרב קלישר מאותה תקופה.⁷⁸

ערב שנת השמיטה המשוכו הרב קלישר והרב גוטמכר לנסות לשכנע את כ"ח להקים התיישבות חקלאית של ממש, בדגש על שמירת מצוות התלויות בארץ ובפרט השמיטה. במכתב שכתב לחברת כ"ח, ככל הנראה בראשית שנת תרל"ד, קרא הרב גוטמכר לכ"ח ליישם את הצעתו להקים התיישבות בארץ, ולפעול בשיתוף פעולה "שנהיה[ה] יחד

76. קלויזנר, כתבי הרב פרידלנד, ב, עמ' 35.

77. חבצלת, י"ב בשבט תרל"א (3.2.1871), עמ' 38-39.

78. באחת מהתכתבויותיו עם הרב הילדסהיימר, זרז אותו הרב קלישר לפעול "בדבר הקודש קדשים ישוב א"י לבנות שדות וכרמים לקיום המצות ולישוב ארץ נשמה ומהורסת לתת גאולה לארץ עצמה שהיא הקדמה לשארי גאולות הנוכרים בזה"ק ד' גאולות", כשהוא מציין: "גם קבלתי מכתב מק"ק קאמניץ אשר ל' אנשים ירצו לכת ירושלימה וכספם בידם ורוצים רק להראות להם שדה קרוב לעיר למצוא טרף מיגיעם כדי לקיי[ם] מצוות התלויות בה ומצות ישיבת ארץ ושמיטה וכדומה וכן קבלתי מכבר רבים כוספים בלהבת אש לזה ועתה למה נחשה ולא נעסוק בחפץ ד' ועמו" (קלויזנר, הכתבים, עמ' תל. המכתב אינו מתוארך אבל מאזכור ההתקפות נגד הרב הילדסהיימר בירושלים, עולה שמדובר בשנת תרל"ב. הדיון בבקשתם של אנשי קאמניץ מוזכר גם במכתב לעורך המגיד, בתשובה למכתב ששלח לו העורך בכ"א באדר ב' תרל"ב (שם, עמ' שמז)). ביטוי נוסף לכך ניתן במכתב ששלח הרב קלישר לחברת ישוב ארץ ישראל שבפרנקפורט, בשנת תרל"ג, בו ציטט ממכתב שכתב לו הרב יצחק כהנא, רב מקובל מירושלים, מחוג תלמידי הגר"א, שהדגיש את התיקון הרוחני החשוב בקיום המצוות התלויות בארץ, כפי שעולה מכתבי האר"י, ובפרט מדברי הגר"א ותלמידיו שהדגישו את התלות של קיבוץ הגלויות בקיום מצוות אלו, ובהן השמיטה (שם, עמ' תכג. וראו לעיל שער שני, הע' 31). הרב כהנא הציע לרב קלישר לארגן עשרה אנשים 'ראים ושלמים' שיקיימו את כל המצוות התלויות בארץ בשלמות כולל הקפדה על שביתה של שנתיים, כיון שלדעת הגר"א שנת השמיטה היא שנה קודם מהמקובל. הכותב ציין כי "בוודאי עפ"י הטבע באם שידוע לנו עבודת הקרקע ושמירתה לא יצליחו פרי תבואתם להקים זרע ולחם לאוכל להחיות את נפשם מזה אם לא על דרך הנס בהשגחה פרטיות מהשי"ת ע"כ מההכרח להיות להם האנשים הנ"ל די סיפוקם ממקום אחר". במכתבו הנוכר ציין הרב קלישר בקצרה את הצעתו של הרב כהנא, אם כי השמיט את העובדה שלדעת הכותב יש לשמור שמיטה שנתיים רצופות (ראו ידידיה, השמיטה, עמ' 68-69, ובהע' 16; הנ"ל, בין תיקון, עמ' 39).

הג' [און] מו' [רינו] צבי נ"י קאלישר והאדון נעטר נ"י ואני". בדבריו הוא חזר על המשמעות המרכזית של שמירת השמיטה אותה הבהיר כבר כמה שנים קודם:

ואציע דבר והוא מהרבה שנים נתלהב בלבי שבהיות התחלה במספר מסויים לעבוד באדמת קודש עבודת אדמה ויקיימו המצות התלויות [ת] בארץ גם עתה הן דאוריית' [תא] הן דרבנן וישבתו שבתות בדין גמור שיהי' נפלאות בעולם ויקויי' [ס] לנו רצית ארצך [...] ואעתיק מ"ש [מה שכתב] העקדה [...] והארץ אזכור יותר, כי עלבונה תמיד לפני מאשר לא שבתו בשבתם עליה, זולת עלבון הארץ, היו נלקים במקומם ולא בגירוש ממקומם [...] וקרוב לודאי שעל קיום ועפרה יחננו.⁷⁹

במכתב מכ"ח בניסן תרל"ד, לרב חיים אלעזר וואקס, חזר הרב גוטמכר על עיקרי הדברים ואף נקט במספר המדויק של המשפחות שעבודתן בארץ תקרב את הגאולה:

ואצלי כבר ברור שאם יקיימו ישראל שיתחילו לעבוד אדמת הקודש בסך ק"ל משפחות, שתהיה התחלת הגאולה גם כשלא יהיו ישראל ראויים לכך [...] ואית' [א] באלשיך ועקדה שניהם אומרים יחד [...] והארץ אזכור העלובות שעשו לארץ במניעת שמיטות ומתנו' [ת] בארץ בלי מציאות למחול לכך צריך פיתוי האדמה וגם בשכל האנושי הוא לעשות לפדות האדמה התחלה מאתנו ושוב יגמור ה'.⁸⁰

סוגיית השמיטה במקוה ישראל

ערב שנת תרל"ה התאמץ הרב קלישר להסדיר את שמירת השמיטה במקוה ישראל, בתיווכו של ר' פישל לאפין, איש אמיד ובר אוריין, תומך ההתיישבות בארץ וגבאי ישיבת עץ חיים שעלה ארצה בשנת תרכ"ג (1863). במכתב שכתב הרב קלישר לרב גוטמכר הוא ציין שנטר, ששימש באותה עת כאחראי ראשי על מקוה ישראל בפריז,⁸¹ טען, במכתב לר' פישל לאפין, כי יקשה עליו להשבית את עבודת הכרמים והמטעים בשל ההפסד המרובה מהזנחת העצים, אך היה מוכן להסכים להשבתת עבודות השדה.⁸²

79. קלויזנר, שם, עמ' תפד-תפה.

80. שו"ת נפש חיה, או"ח, סוף סי' א, ראו גם סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), ב, עמ' 41-42.

81. במהלך שנת תרל"ג (1873) נפצע נטר מנפילה מסוס ונאלץ לשוב לפריז. כמנהל בפועל מונה סגנו יצחק שמש ונטר שימש כמנהל ראשי של מקוה ישראל בפריז.

82. לויץ, שאלת השמיטה, עמ' ריד-רכה.

ואכן במכתבים להנהלת כ"ח, מחודש אב תרל"ד,⁸³ ציין נטר כי השבתת שדות התבואה, תהווה אמנם פגיעה כלכלית מסוימת, אך לא גדולה כפי שניתן לחשוב. האדמה שאינה מזובלת, צריכה יותר מכל לנוח, וניתן יהיה להשקיע בטיפול בכבשים ולהשתמש שימוש טוב יותר באדמה, בשנה הבאה.⁸⁴

לכאורה ניתן היה להקל להחכיר את אדמות המזרע לערביי הסביבה, שכן גם אם תתקבל הטענה שהיחס לבעלות על אדמות מדינה הרשומות בטאבו, אינו כשל חכירה אלא כבעלות של ממש, כאן לא היה מדובר באדמות שניקנו, שכן מעולם לא נמכרה אדמת מקוה ישראל לחברת כ"ח, אלא הייתה רק מוחכרת לה.⁸⁵ בפירמאן המלכותי, שניתן ביום ד' בניסן תר"ל (5.4.1870), צויין במפורש שהממשלה התורכית תחכיר את 2600 הדונמים המוקצים לכ"ח, והאדמות יוסיפו להיות חכורות בידי כ"ח כל עוד יתקיים בית הספר ויעמוד בתנאים שנקבעו.⁸⁶ ואכן משמע שהיה מי שהעלה הצעה כזו, שכן נטר ציין ש"לא יהיה זה ראוי שכ"ח תשתמש בתחבולה של השכרה משנית לערבים",⁸⁷ וכי פעולה כזו לא תיצור רושם טוב בארץ ובחור"ל.⁸⁸ מכל מקום נראה שהרב גוטמכר והרב קלישר לא סברו להקל בנידון, אם משום שלא היו מודעים למעמד המשפטי הייחודי של מקוה ישראל,⁸⁹ או שלא ייחסו לכך חשיבות מספקת, ומשכך סוכם על השבתת השדות של מקוה ישראל בשמיטה.

83. ראו הציטוטים מן המכתבים מן התאריכים 23.7.1874 ו-1.8.1874 (ט' ו-י"ח באב תרל"ד), אצל: וייל, נטר, עמ' 22.

84. נראה שהכוונה שהאדמה תזובל על ידי הבהמות שיירעו במקום.

85. כאמור הרב קלישר לא התייחס בפועל לאדמות מדינה שנרשמו בטאבו כחכירה בלבד (ראו לעיל, ליד הע' 74), אולם כאן במפורש לא נרשמה האדמה בטאבו אלא הוחכרה בלבד (לא ניתן היה בכלל לרשום קרקע בטאבו על שם חברה, אלא על רק שם אישיות פרטית (ראו נוקד, עמ' 82)). על מעמדה המשפטי של מקוה ישראל כאדמה חכורה לחברת כ"ח, ראו עוד: דברי הכנסת, עמ' 1059.

86. בפירמאן צויין שהמוסד מחוייב ברמי חכירה שנתיים על סך 7500 פיאסטר [=כ-1660 פרנק], כאשר כמחווה ניתן פטור מתשלום זה בעשור הראשון לקיומו של המוסד. כמו-כן צויין ש"מס העושר" המחוייב מן היבולים לא יגבה בפועל, וסכומו יוקצה על ידי המוסד, בתורת תמיכה לקופת ההכנסה המקומית (כתבים, 1).

87. וייל, נטר, עמ' 22. בשולי הציטוטים מן המכתבים אף צויין במפורש, כנראה על פי המשך המכתב, ש"יתר על כן השטח הוא רכושו של הסולטאן".

88. שם.

89. יש לציין שבמכתב לרב גוטמכר, ערב השמיטה, הדין בשאלות ההלכתיות הנוגעות לשמירת השמיטה במקוה ישראל ציין הרב קלישר: "גם מה שכ'תבתין] מדין משכנתא לא השיב אם לדעתו הרמה אין ממש כלל בדברי אלה" (קלויזנר, הכתבים, עמ' תקלו). ויתכן שהדבר מלמד שהרב קלישר סבר שהבעלות על מקוה ישראל היא גמורה, בהתאם לשינוי שהדגיש במכתבים קודמים בין דרכי הקניין הקודמים 'בדרך משכנתא' לאפשרות הקניין עתה (ראו לעיל, ליד הע' 74), והשוו גם לדבריו במכתב ליחיאל ברי"ל, מכ"ז

יש לציין בהקשר זה את המציאות החקלאית שהתפתחה באותה העת במקוה ישראל, שתרמה כנראה להחלטתו של נטר, בנושא השמיטה. בתוכנית החקלאית המקורית במקוה ישראל נקט נטר חקלאות לשם קיום, שכללה גידול תבואות משמעותי ובנוסף גידול גפנים, ירקות ועצי פרי. אולם במהרה התאכזב נטר מן המציאות החקלאית הזו והחל לבדוק את האפשרות לגדל גידולים המיועדים בעיקר לשיווק.⁹⁰ כבר בקיץ תרל"א (3.7.1887) הציע נטר לצמצם את שטח הפלחה, ולהגדיל את שטחי המטעים והירקות, ולהשקיע בגידולים המיועדים לייצוא. הוא הציע שמתוך כלל השטח, שמדתו 2,600 דונם: כ-870 דונם ייוחדו לגפנים, כ-130 דונם לגן ירק, כ-320 דונם למטעי פרי, ויתרת 1,280 הדונמים יוקצו לגידולי התבואה.⁹¹ כתוצאה מכך עד שנת 1873 נזרעו במקוה ישראל גם גידולי מותרות, כגון תות שדה ואספרגוס, ונטר החל לתכנן גידול משמעותי של הדריס, פרחים לבשמים ויין לייצוא.⁹² באביב תרל"ג ביקר במקוה ישראל הנדבן היהודי סלומון ה' גולדשמידט, מראשי כ"ח בפריז ומי שהיה מראשי התורמים למקוה ישראל. במכתב להנהלת כ"ח הוא סקר את המציאות במקוה ישראל וציין, כי המחשבה הראשונית הייתה שבזכות השטח הגדול שנרכש, המוסד יכלול את עצמו זמן קצר לאחר הקמתו, אך התוצאות המאכזבות שכנעו את נטר כי כרגע עדיף להחכיר רבות מאדמות המזרע לערבים, תמורת הכנסה נמוכה אך בטוחה, של 35% מן היבול. גולדשמידט ציין שהדבר נובע הן מחוסר בכוח אדם, אך גם מהסיבה שהשקעה בגידול חיטה אינה משתלמת כמו השקעה בגידול ירקות ובמטעים, ומתאימה רק לתנאי החיים הדלים של האיכרים הערבים, זאת למרות שהוא נוכח בעצמו בהצלחתם הרבה של גידולי החיטה והשעורה במקום, ובפרט אלו שגודלו על ידי המוסד עצמו ולא על ידי הערבים. גולדשמידט הוסיף כי תפוזים ופירות נוספים מהווים את הייצור העיקרי סביב יפו והם מיוצאים בכמויות ניכרות. כמעט כל התפוזים שנצרכו באיסטנבול וחלק מן התצרוכת שלהם בקהיר ובאלכסנדריה, הגיעו מיפו. בנסיבות אלו ברור שהשקעה במטעים וטיפוח של מוצרים מסחריים, כמו כותנה ומוצרים נוספים אשר דורשים אקלים חם, יהיה רווחי יותר מאשר גידול חיטה, ואת חינוך התלמידים במקוה ישראל יש להכשיר בעיקר בטיפוח ענפים אלו. בשל כך החל כבר נטר להשקיע בפיתוח גידולים אחרים, ובמרחב שבין הבניינים לבין הדרך הראשית יש כבר שטח גדול ומטופח של מטעים וגן ירק. משק הירקות כבר הניב יכול משמעותי ובשנה שעברה אף

בשבט תרל"ב: "לא תשפוט על עת היותך באה"ק, כי מאז ועד עתה נשתנה הדבר לשבח הרבה, וגם זה אות נאמן לבני ישורון שכעת ארץ מלחה לפרי טוב וגם הרשיון מן השולטן אשר אז לא נהיה רק בדרך משכנתא וכעת הארץ במחיר יגיעו באין מפריע. וכן יסופר מכפר קולוניא [מוצא] סמוך לירושלים מרימונים ואתרוגים ושאר מיני פירות אשר ישמחו לבב אנוש. וכן בשדה נעטער מבורך בגפנים" (שם, עמ' שמא).

90. פנסלר, תכנון, עמ' 28.

91. דו"ח כ"ח, 1871, 1, עמ' 22-27.

92. פנסלר, תכנון, עמ' 28.

מכר נטר בירושלים את תפוחי האדמה תמורת 2,000 פרנק. המטעים נמצאים עדיין רק בראשית התפתחותם. לפני שנתיים נטע נטר מספר רב של גפנים, אך בשל חוסר מקצועיות של הגנן רובם מתו, והשתילים הנוכחיים עודם רכים ועתידיים להניב פרי רק בעוד כמה שנים. נשתלו גם מעט עצי תפוז שעתידיים להניב פרי לאחר חמש שנים. עצים אלו זקוקים להכשרה משמעותית של הקרקע וכן להשקיה. גולדשמידט הוסיף שלנטר היה האומץ להתחיל כמעט בלי הון, והוא הצליח עד עתה, בסך כולל של כ-6,000 לירות סטרלינג, להשיג לא מעט. ניבנו מבני קבע, דרכים נכבשו, הקרקע נוקתה והוכשרה, עצים רבים נשתלו; יש מבחר של בקר וכלים, ומעל לכל - נרכש ניסיון מקצועי. אלא שכדי להפוך את הקרקע הזאת ליצרנית, קבע גולדשמידט, יידרשו בשנים הקרובות השקעות משמעותיות בתשתיות, מבנים ודרכים, תחת ניהול מקצועי והמוסד לא יוכל להתקיים ולהתקדם בשנים הקרובות ללא סבסוד שנתי, שגבהו יהיה תלוי לא רק במספר התלמידים ובמידת ההכשרה המקצועית שיקבלו, אלא גם בשכלולים המקצועיים ובהצלחת המטעים, שעתידיים לתת פירות רק בעתיד. משק משוכלל דומה בצרפת, מכניס 100 פרנקים להקטר [כ-11 דונם], ציין גולדשמידט, ולכן הצפי הוא שבעוד כמה שנים, המוסד אכן יהיה רווחי מבחינה כלכלית.⁹³

גם במכתב שכתב נטר להנהלת כ"ח, ב-28.6.1874 ("ג בתמוז תרל"ד), הוא ציין בצורה ברורה כי השקעה מרובה מדי בגידול תבואות לא תניב הכנסה למוסד, ולא תהווה הכשרה מתאימה לבוגרי המוסד. בשל כך הם מסתפקים בגידול חיטה ושעורה לצרכים מקומיים ושאר אדמות המזרע מוחכרים לשכנים הערבים. את העתיד הכלכלי הם תולים במיוחד בגידולים ליצוא. באזור יפו התפתחו פרדסים ומטעים רבים, ומטעים של תפוזים, לימונים ורימונים מיוצאים לצפון, לאודסה, ומשם לרחבי רוסיה, ולדרום, לפורט סעיד, ומשם עד בומבי שבהודו. גידול אתרוגים יכול להפוך גם כן למשאב כלכלי חשוב, כמו גם גידול ורדים, שנשלט עד עתה על ידי מגדלים בתורכיה. בנוסף ציין נטר את מטע האקליפטוס המתפתח במקום כמשאב לייצוא תעשיית העץ. הוא ציין עוד שבמשך שלוש השנים האחרונות גדל גן הירק מאד והוא מספק את הירקות הנדרשים לצריכה פנימית ואף נותר יכול משמעותי לייצוא ששילוחו לפורט סעיד נמנע רק בהעדר סוכן מתאים. הוא ציין את הצפיה להרחבת ענף הגפן, שעתיד להניב יינות משובחים יותר מאלו הגדלים באזור ירושלים, חברון ובית לחם.⁹⁴ בחורף תרל"ד הצטרף למקוה ישראל הגנן הצרפתי בורדייה. בורדייה עסק במקוה ישראל בהרכבת גפנים ועצי פרי, והיה שותף להתלהבותו של נטר מייבוא זני הגפנים מדרום צרפת ומאלג'יריה ומההשקעה באקליפטוס, שצמח אף הוא

93. דו"ח כ"ח, 1873, 1, עמ' 151-157.

94. דו"ח כ"ח, 1874, 1, עמ' 92-96.

בצורה מהירה ומיטבית כבר באלג'יריה. ואכן בפועל חלה התפתחות גדולה ערב השמיטה במטעים ובכרמים, זאת לעומת אכזבה מיבולי השדות באותה שנה.⁹⁵

משכך אף שהיה בהשבתת השדות משום נזק ליבולי המוסד, היה נכון נטר לכך כל עוד לא מדובר היה בפגיעה משמעותית במטעים ובכרמים. יתר על כן, אם עד שנת 1873 התקשה נטר במימון בית הספר והמימון שלו בא בעיקר מכספי נטר עצמו ומכספי כמה תורמים נוספים, הרי שבסוף שנת 1873 קיבל בית הספר תמיכה משמעותית, כשהברון מוריס דה-הירש העניק לכי"ח מליון פרנקים עבור שיפור מצבם של יהודי האימפריה העות'מאנית, ובהשפעת דודו, סלומון ה' גולדשמידט, רוב הרבית שהופקה מהם הוקצתה למקוה ישראל.⁹⁶ משום כך, קל היה יותר להכריע בעד השביתה בשמיטה, למרות שבסיכום שנת 1874 עלה שהוצאות המוסד היו ניכרות בשנה האחרונה, בשל חובות, צרכי תחזוקה, רכישת עזים וכבשים, נטיעה ושיפור מבנים, והסתכמו ביותר מ-50,000 פרנקים, זאת לעומת ההכנסות שהגיעו לכדי 10,000 פרנק בלבד.⁹⁷

בחדש אב תרל"ד התייעץ הרב קלישר עם הרב גוטמכר בשאלת השמיטה במקוה ישראל. הרב גוטמכר הדגיש במכתב תשובתו את חשיבות שמירת השמיטה, שלדעתו חלה בזמן הזה מן התורה, ואת עונש הגלות שנגזר על אי שמירת השמיטה, דבר המדגיש את הצורך בשמירה מחודשת של מצווה זו כמפתח לגאולה כיון ש"הבושה והעלבון של הארץ שלא שבתו שמיטות בלתי אפשר למחות". עם זאת קבע הרב גוטמכר כי לא אמורה להיות בעיה משמעותית בשמירת השמיטה למעשה:

95. בדיווחים מהנהלת מקוה ישראל נמסר שערב השמיטה יכול החיטה היה גרוע מאד. השומשום צמח היטב אבל התולעים אכלו את השורשים והצמחים קמלו. מיעוט הגשמים אילץ אותם להוביר יותר מ-80 הקטר [880 דונם] בשנה האחרונה. אמנם יכול התירס היה מוצלח יותר משל הכפרים הסמוכים, יאזור ובית דג'ן. אנשי הכפר יאזור חרשו אתם כ-50 הקטר [550 דונם] תבואות קיץ, והיבול שהושג הוא 246 הקטולטר של תירס. לעומת זאת עסק הגנן בורדיה באינטנסיביות בטיפול בעצי הלימון, האתרוגים, התות והאפרסק, כמו גם בעשבייה החוזרת וצומחת. התפתחות גדולה חלה בענף הגפן, כששטח הגפנים הגיע ערב השמיטה לכ-4 הקטר (כ-44 דונם) מגפנים מקומיות והוכשר שטח למטע קטן של גפנים צרפתיות (דו"ח כי"ח, 1874, 2, עמ' 77; 1875, 1, עמ' 70; 1875, 2, עמ' 27-29). בדיווח מפורט נוסף צויין המאזן של שנת 1875 כך: 1,000 עצי לימון; 600 עצי אפרסק, אגס ותפוח; 60 עצי אתרוג; 100 עצי חבוש, שזיף, משמש ודובדבן, 20 עצי תות ושתילים נוספים. במשתלה יש: 4,500 שתילי עצי פרי וצמחים רבישנתיים, 500 שתילים בעציצים, 4,400 שתילי שקד ומשמש, 700 שתילי תות. כן יש 4,000 גפנים נטועות ועוד 6,000 במשתלה. בנוסף גדלים עצים ושיחים המשמשים בעיקר לגידור: שיטה, אקליפטוס, אודרכת, בננה, רימון וקנה סוכר. כל זאת בשטח של 5 וחצי הקטר [כ-60 דונם] (וייל, נטר, עמ' 23).

96. וייל, שם, עמ' 21; פנסלר, תכנון, עמ' 28.

97. דו"ח כי"ח, 1874, 2, עמ' 42.

א. העבודות שנועדו לקיים את האילנות הנטועים על מנת שלא ימותו מותרות, כמופיע בספרות חז"ל וברמב"ם.

ב. ארבע המלאכות החמורות האסורות מן התורה הן: זריעה, זמירה, קצירה ובצירה, אולם קצירה ובצירה בשינוי וכן זמירה שלא נועדה להשבחת הפירות אלא רק למנוע נזק מהעץ - מותרות.

חכמי המשנה והתלמוד היו בקיאים בוודאי מה מהווה הפסד לאילן ומה לא, כמבואר ברמב"ם, וכן בספר 'שערי צדק' של ה'חיי אדם', ציין הרב גוטמכר, "וכיון שכן למה יחוש האדון נעטער".

בתשובתו לרב גוטמכר העיר הרב קלישר שלא ברור אם שמיטה בזמן הזה היא מן התורה והדבר נתון במחלוקת אבל למעשה אכן "קיי"ל [קיימא לן] כמחמירין". לגופו של עניין, חזר הרב קלישר ודן עם הרב גוטמכר בפרטים נוספים שנגעו לשאלת הפקרת האדמות והפירות. במכתב לכ"ח הוא פירט את ההנחיות של הרב גוטמכר, אותן צירף למכתבו, עם תוספת של ההקלות אותן סיכם עם הרב גוטמכר, וזרו אותם לדרוש מנטר להקפיד על קיומן:

א. ניתן להקל שלא להפקיר את השדות והמטעים ואף להעמיד שומרים כדי שלא יהיו הפקר לגויים.

ב. את הפירות עצמם יש לקטוף 'מעט מעט בשינוי' ולמוסרם לעניי ישראל, אך לא לאוספם לאוצר ולא לסחור בהם.

ג. חל איסור להבריך ולטעת נטעות חדשות, אך מותרות ההשקיה והעבודות הנועדות לשימור האילנות הקיימים.

עוד ציין הרב קלישר במכתבו את חששו שאי שמירת השביעית כהלכתה תגרום לירידה בתרומות ליישוב הארץ. הוא ביקש להפנות את הדברים לרבה של צרפת, הרב אליעזר (לאזאר) איזידור, כדי שיזרו את כ"ח לעמוד על המשמר בעניין, תוך שהוא מדגיש שחיפש להקל בכמה נושאים כמו שמפורט במכתבו. ראשי כ"ח הודיעו לרב קלישר, בשלהי קיץ תרל"ד, כי נענו לבקשתו והורו למנהל מקוה ישראל לשמור את דיני השביעית על פי הנחיות הרבנים, "ולא יפול דבר מכל המצות התלויות בה"⁹⁸.

בי"ט באלול תרל"ד שלח הרב קלישר את הסיכום המפורט את המשא-ומתן ואת החלטת חברת כ"ח על שמירת השמיטה במקוה ישראל לאור פסיקתו ופסיקת הרב

98. קלוזנר, הכתבים, עמ' תקלה-תקלז, תקמג-תקמה; לוי, שאלת השמיטה, עמ' ריט-רכה; ידידיה, מרוטשילד לכרמיה, עמ' 66-69; הנ"ל, השמיטה, עמ' 73-75.

גוטמכר, לעיתון עברי אנכי. הוא גם פנה באותו יום לרב עזריאל הילדסהיימר מברלין שיפרסם את הדברים בעיתון הלבנון ובעיתונות בברלין וכשבוע אחר כך שלח מכתב עם המשא ומתן והחלטות כ"ח גם לעיתון המגיד.⁹⁹ במקביל אכן פורסמו הדברים בברלין בעיתון *Judische Presse*.¹⁰⁰ כן שלח הרב קלישר את תודתו לחברת כ"ח.¹⁰¹

בראשית שנת תרל"ה נפטרו, בהפרש של שבועות ספורים, הרב גוטמכר והרב קלישר, ולא ברור עד כמה היה פיקוח במקום בענייני הלכה. נטר אמנם הקפיד בעקרון על שמירת כשרות ושבת והנהגת שמירת המצוות במקוה ישראל,¹⁰² אך עם חזרתו לפריז בשנת תרל"ג, הידרדר המצב הרוחני במקום, ובכללו ההקפדה על המצוות התלויות בארץ.¹⁰³

אכן באופן רשמי נשמרו הכללים שנקבעו בעניין השמיטה. בכ"ח בתשרי תרל"ה, פרסם רי"ד פרומקין עורך חבצלת, כי שמח לשמוע מפי המנהל במקוה ישראל, יצחק שמש, אותו פגש בחול המועד סוכות, כי הגיעה הוראה מהוועד הראשי של כ"ח בפריז "לשבות מעבודה בשדות ובגנים אשר באחוזת 'מקוה ישראל' בשנת השבע הזאת ולקיים את כל דבר השמיטה, חוקיה ודתייה".¹⁰⁴ בדו"ח הרשמי שכתבה הנהלת מקוה ישראל בתחילת שנת 1875 (חורף תרל"ה), ציין "שלמרות שההוראות הדתיות בנוגע לשמיטה מעכבות במידה ניכרת את החינוך החקלאי בשנה זו, נראה שהאינטרסים של המוסד לא ייפגעו מן השביתה בשמיטה וכי בשנה הבאה תניב האדמה יכול רב יותר".¹⁰⁵ עוד יש לציין, שהרב יהודה חי אלקלעי, שהתגורר באותה עת ביפו, ביקר כמה פעמים במקוה

99. פורסם בהמגיד, ד' בתשרי תרל"ה (15.9.1874), עמ' 328. ראו לוי, שם, עמ' רכד-רכה.

100. הילדסהיימר, הרב גוטמכר, עמ' 118.

101. קלויזנר, הכתבים, עמ' תקכח; הילדסהיימר, שם, עמ' 119.

102. ראו דברי יחיאל ברי"ל על נטר: "בימיו לא היה פוצה פה ומצפצף נגד הנהגת הדת והאמונה במקו"י [במקוה ישראל]" (ברי"ל, יסד המעלה, עמ' 137). על התיאום בין נטר לרב יצחק דב במברגר מוירצבורג, בנוגע לשמירת המצוות במוסד, ראו בר גיורא, הרב במברגר, עמ' קנה-קנט. על פגישת נטר בשנת תרל"א עם הראשון לציון הרב אשכנזי, והאישור שנתן הרב לנטר על כך שבית הספר מתנהג 'לרוח הדת', ראו גולדמן, שאר ישוב, עמ' 135. וראו גם דברי הרב קלישר לרב במברגר בסיון תרל"ב: "ובשגם קראני האדון קארל נעטטער מיאפו שמבקש שאבוא אצלו להורות לו הדרך ישכון אור נקיים מצות התל'נות] בארץ הגם שכמה מירושלי'ם] דברו עליו שטנה הנה החכם הבאשי הגאון מהר"א אשכנזי העיד עליו ועל ההולכים שטוב ובפרט שזה נסיון שרצה לקבל אצלו מורה לקיים מצות כראוי" (קלויזנר, הכתבים, עמ' שנב. ובאופן דומה במכתבו לרב הילדסהיימר, שם, עמ' שנג).

103. ראו להלן, הע' 162.

104. 'מקוה ישראל', חבצלת, כ"ח בתשרי תרל"ה (9.10.1874), עמ' 5.

105. דו"ח כ"ח, 1874, 2, עמ' 43.

ישראל במהלך שנת תרל"ה, בין היתר בהקשר לפיקוח על המצב הדתי שם.¹⁰⁶ דיווח מחודש אייר תרל"ה מציין במפורש שבשל השמיטה מושבתת עבודת האדמה במקוה ישראל, ובמוסד, המונה כעת 27 תלמידים, רובם ספרדים, עוסקים במקום זאת בחפירת באר, בניכוש עשבים ובתיקון הדרכים, הבתים והכלים.¹⁰⁷ דיווח אחר מאותו הזמן, ציין אמנם שהקציר החל והוא צפוי להיות מצוין, ואולי הדבר מלמד שחלק מן האדמות היו מוחכרות גם במהלך שנת השמיטה לפלאחים הערבים.¹⁰⁸ כמו-כן לא ברור עד כמה, אם בכלל, היה פיקוח על העבודות המותרות במטעים, ומסתבר שאף נזרעו ירקות באותה שנה, ששימשו למאכל ואף לממכר.¹⁰⁹ ראוי לציין שבדרך קבע הועסקו במקום כמה עשרות עובדים ערבים בעבודות תשתית וחקלאות, ומסתבר שרבות מהעבודות שנעשו בשנת השמיטה נעשו על ידם.¹¹⁰

106. פרומקין ציין שהרב יהודה אלקלעי נעתר לבקשת כ"ח לשבת במקוה ישראל כמשיגה דתי, וכי ביום רביעי, כ"ו בתשרי תרל"ה, אכן עבר לשם. כנראה שהדבר לא החזיק מעמד (ראו בר גיורא, הרב במברגר, עמ' קנח-קנט). מכל מקום עוד בחודש שבט ציין הרב אלקלעי במכתב לחבצלת "כי זכיתי להיות אורח במקוה ישראל כי החברה הרוממה כבדוני בעליות מרווחים" (חבצלת, כ"ג בשבט תרל"ה (29.1.1875), עמ' קכו).

107. מדובר בדיווח שכתב סיר שמואל מונטגיו מלונדון שסייר בארץ יחד עם הרב ד"ר אשר, מטעם קרן מונטיפיורי ושלה דו"ח מפורט על הביקור, ובו גם דיווח על מקוה ישראל (קלנר, למען ציון, עמ' 197. תרגום עברי של הדו"ח פורסם בגליונות החבצלת בשלהי שנת תרל"ה. את הדיווח שלהם על מקוה ישראל ראו בחבצלת, י"ב באב תרל"ה (13.8.1875), עמ' 330. החלק בדו"ח הנוגע למקוה ישראל פורסם בתרגום צרפתי, בדו"ח כ"ח, 2, 1875, עמ' 29). וראו גם דיווח נוסף בג'ואיש כרוניקל, ז' באב תרל"ה (8.8.1875), עמ' 44: "שנת השמיטה עומדת לקראת סיום, הכשרת שטח קרקע גדול עומדת להעשות והתקווה היא שיבולי השנה הקרובה יפצו על ההפסדים שנגרמו בשנה זו". בדו"ח רשמי נוסף מסרה הנהלת מקוה ישראל להנהלת כ"ח כי "שנת השמיטה, אשר השהתה את כל עבודת האדמה שלא הושקתה, הגיעה לסיומה" וכי הם חיכו עד הגשם הראשון, שהגיע רק ב-10.12.1875 (י"ב בכסלו תרל"ו), לשם חרישת האדמה (דו"ח כ"ח, שם, עמ' 28-29).

108. *Allgemeine Zeitung des Judentums*, 6.7.1875, p. 448. הדיווח מיפו מחודש מאי, לאחריו מוזכר דיווחו של מונטגיו. וראו עוד: האריאל, 8 (תרל"ה), עמ' 4. כאמור לא הוחכרו האדמות שהיו בשימוש המוסד, אבל אולי האדמות שהיו מוחכרות גם בעבר המשיכו להיות מעובדות על ידי הערבים. יש לציין שבדו"ח שמסרה הנהלת מקוה ישראל על מאזן שנת 1875, צויין ש-770 דונם הושכרו לערבים (וייל, נטר, עמ' 23), ויתכן שאלו היו מוחכרות להם כבר במהלך השמיטה.

109. בהצעת תקציב שהגיש יצחק שמש להנהלת מקוה ישראל, בראשית שנת 1875, הוא ציין בין היתר, שהרווח הצפוי ממשק החי, בסך 2000 פרנק, בנוסף לתשלומי חובות [מסתבר שהכוונה לתשלום עבור החכרת האדמות לערבים] **ויבול הירקות הגדלים במקום**, יוכל לממן את הוצאות על שתילת ותחזוק הגפנים ותחזוקת הגן ושכר הגנן (דו"ח כ"ח, 1, 1875, עמ' 69).

110. ראו וייל, נטר, עמ' 18, על עבודתם של 40-80 פועלים ערבים בשנת 1871, והדיווח משנת 1875 על 30 עובדים ערבים המועסקים בהכשרת שטח למטע (שם, עמ' 22).

שאלת המסחר באתרוגי שביעית

בשנות ה-50 של המאה ה-19 החלו סוחרים יהודים בארץ לעסוק במסחר באתרוגים. עסק זה הלך והתרחב בעשרות השנים הבאות. עסקו בכך הן סוחרים ספרדים, כמו בני משפחות מוטרו וברוך מיפו, והן סוחרים אשכנזים מירושלים. הבולטים שבהם היו ר' יעקב ספיר, ר' שמואל מוני זילברמן, ר' שלמה זלמן לעווי בהר"ן ור' יהודה ליב סלנט, שהקים בשנת תרי"ט (1859), ביחד עם בן אחותו, ר' בנימין ביינוש בן הרב שמואל סלנט בית מסחר לאתרוגים, אשר חלש במשך עשרות שנים על חלק עיקרי ממסחר האתרוגים בארץ. היה זה אחד מתחומי הסחר הראשונים של בני היישוב האשכנזי בירושלים ותחום הסחר הבינלאומי הראשון שלהם. רוב ככל האתרוגים באו מפרדסי ערבים מאזור אום אל-פחם, נצרת, צפת, טבריה, שכם, יפו וממקומות נוספים. בין יתר השאלות שנגעו לסוגיית כשרות האתרוגים, עלתה גם שאלת השמיטה, והיא נדונה במיוחד החל משמיטת תר"ה. הסיבה העיקרית לכך הייתה ההתנגדות הרחבה שהתעוררה לקראת חג הסוכות תר"ה להשתמש באתרוגי קורפו שהיו פלח חשוב בשוק האתרוגים האירופי, הן בשל מחירם הגבוה ובפרט בשל הטענה שהם מורכבים ואינם כשרים. בעלת משקל במיוחד הייתה חוות דעתו של הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, מגדולי הפוסקים באירופה, שאסר את השימוש באתרוגי קורפו. לעמדה זו הצטרפו במשך הזמן רבנים נוספים והפולמוס התקיים עוד שנים רבות אחר כך. עם התעוררות הפולמוס נשמעו קולות גוברים להשתמש באתרוגי ארץ ישראל דווקא, הן מסיבות של כשרות האתרוגים, הן משום חביבות ארץ ישראל, והן כתרומה למצבו הכלכלי של היישוב בארץ.¹¹¹

על רקע הדרישה ההולכת וגוברת לאתרוגי ארץ ישראל עלתה לדיון מסוים גם סוגיית המסחר והשימוש באתרוגים משנת השמיטה. השאלה נבעה ביסודה מהמחלוקת המפורסמת בין חכמי צפת במאה ה-16, האם חלה קדושת שביעית בפירות של גויים. העמדה הרווחת הייתה שלפירות שביעית של גויים מעמד של פירות חולין, כך גם הכריע כאמור ר' ישראל משקלוב בספרו 'פאת השלחן' וכן נהגו רבים,¹¹² אולם היו שהחמירו להתייחס לפירות אלו כקדושים בקדושת שביעית כדעת המחמירים,¹¹³ או להתיר להקל

111. מלאכי, פרקים, עמ' 168-171; פורת, אתרוגים, עמ' 31-32; שלמון, אם תעירו, עמ' 109-113.

112. חשובה בהקשר זה במיוחד עדותו של הרב מרדכי גלאנטי מדמשק (נפטר בשנת תקמ"א (1781)) שהעיד "שנהגו הרבנים הא' הזקנים קמאי וקמאי דקמאי זלה"ה להוציא אתרוגים מעה"ק צפת ת"ו לעירונו ולארץ [ארם צובא] יע"א ולא הוה מאן דחש לה" (שו"ת גדולת מרדכי, סי' ט. הספר נדפס בשנת תר"כ (1860)).

113. ראו לעיל, שער שני, הע' 46. והשוו לדברי הרב עקיבא יוסף שלזינגר: "אמנם כל בעל נפש שמעתי מהם אשר אין אוכלין כי אם מפירות חוץ לארץ, ומחייטין ישן או של חוץ לארץ, והוא דבר קשה לעמוד, כל

רק לצורך אכילה בשעת הדחק.¹¹⁴ סוגייה זו העלתה שאלות שונות לגבי אתרוגי ארץ ישראל משנת השמיטה, ועיקרן: אפשרות המסחר, הצורך לנהוג קדושת שביעית בפירות ובכסף שבו ניקנו, הצורך לנהוג 'ביעור' בפירות ושאלת היתר הוצאתם לחוץ לארץ.

שאלת קדושת השביעית באתרוגים העסיקה במיוחד את רבני הקהילה האשכנזית בירושלים, הרב מאיר אוירבך, רב הקהילה האשכנזית, והרב שמואל סלנט, מורה ההוראה הוותיק והמרכזי של הקהילה. הרב סלנט נשאל בסוגייה זו על ידי קרוביו הסוחרים כבר בשמיטות הקודמות (תרכ"א ותרכ"ח) וחזר ונשאל על כך במיוחד בשמיטת תרל"ה, בשל התרבות הפניות לקניית אתרוגי הארץ. עמדתו בשמיטות הקודמות הייתה לחומרה, שלא להוציא פירות שביעית מארץ ישראל לחוץ לארץ גם אם גדלו בפרדסי גויים. הוא ביקש מקרוביו הסוחרים "לבלי שלוח אתרוגים לחו"ל בשביעית, וגם שלא לסחור פה בשנה היא". הם שמעו לדבריו, אולם בשנת תרל"ה הודיע לקרוביו שבאו לשאלו, כי עתה אינו אומר להם "לא לאיסור ולא להיתר, וכרצונם יעשו". את דבריו נימק הרב סלנט בכך שהעמדה הרווחת היא כדעת המקילים שלא לנהוג קדושה בפירות שגדלו בשביעית אצל גויים ובוודאי שיש לסמוך על כך, כיוון שלדעתו, אותה גיבש כבר בשנת תר"א (1841), חובת השביטה בשנת שמיטה בזמן הזה היא מדרבנן.¹¹⁵ הוא אמנם לא רצה להקל עד עתה

שכן שאין רוב הציבור יכול לעמוד בלא שום ירק" (שו"ת ר' עקיבה יוסף, יו"ד, א, סי' קס. וראו שם ובסי' קסא על מנהגו, ומנהג מהרי"ל דיסקין ורבנים נוספים לפניו, להקפיד בקדושת שביעית בפירות נכרים. וראו עדות ר' שלמה זלמן לעווי בהר"ן שאביו ר' נחום לעווי משאדיק (נפטר בירושלים בשנת תרכ"ו), נהג להחמיר בעניין (שו"ת אבני קודש, סי' ב). וראו עוד: הרב כהניו, קונטרס שנת השבע, דף יח ע"א-יט ע"א). 114. כך נקט הרב דוד יהודה זילברשטיין, רב מהונגריה שעלה ארצה בשלהי שנת תרי"ט (1859), וחזר להונגריה בשנת תרכ"ח (1868), בספרו שנדפס בשנת תר"מ (1880): "דחיי נפש הוא, דאל"כ [דאם לא כן] מה יעשו אחבי" [אחינו בני ישראל] הדרים שם דאין בכוחם לאסוף תבואת וכל מיני מאכל משנה העבר, וגם אין בידם להביא מחו"ל [...] כי הדרכים אין מסוגלים שם. [...] וודאי בכה"ג [בכהאי גוונא] לא אסרו וקרוב להיות גם בכלל סכנת נפשות, לכן א"א [אי אפשר] לאסור. אבל סחורה אין להתיר בפירות שביעית [...] ומי שיש ביכלתו להכין מאכלות ישנות וירצה להחמיר אין מוחין בידו" (זילברשטיין, שבילי דוד, חלק רביעי, כללי חובת קרקע פרק ג, אות יג, דף כט ע"א). היו שהבינו שהרב זילברשטיין הקל להתיר אף את עבודת השדה (זסלנסקי, למועד, עמ' לב; הנקיץ, עובדות, עמ' 54, הע' 14), אולם המעיין בדבריו יראה שלא עסק כלל בסוגיית עבודת האדמה גופה בשנת השמיטה, שלא הייתה מצויה, אלא רק בהצדקת המנהג הנהוג בארץ לקנות פירות שגידלו גויים בשנת השמיטה. נסיבות חזרתו של הרב זילברשטיין להונגריה קשורות כנראה במאבק בנאולוגים בהונגריה (ראו 'תולדות המחבר', שם, ליד הערה יט), אך גם בשל המצב הכלכלי הקשה בירושלים (ראו ארנשטיין, עליה לארץ ישראל, עמ' לב, לד).

115. למסקנה זו, שתאמה את המנהג הרווח בארץ, הגיע הרב סלנט כבר סמוך לעלייתו ארצה, כפי שציין במכתב לרב אלכסנדר משה לפידות מרייסן, בשנת תרמ"ב: "וזה כאחת וארבעים שנה מאז עליתי לאה"ק היה אז שנת מוצאי שביעית ועיינתי על תבואה של שנת השביעית הנהוג פה כדעת האומרים דאין שביעית נוהגת בפירות של נכרים [...] וחנני ה' וזכני ומצאתי ראייה נכונה להכריע כדעת האומרים דשביעית בזה"ז

לתושבי חו"ל, אך עתה שנתרכו הבקשות מחו"ל לשלוח להם אתרוגים מן הארץ ובין המבקשים היו כמה רבנים גדולי ישראל, הבין שכנראה הם מקילים בנושא ולא רצה להביע עמדה מפורשת להחמיר, אם כי עדיין נמנע מלתת תעודת הכשר לאתרוגים אלו כמו גם מלשלוח יין מענבי שביעית לחו"ל.¹¹⁶ עמדה מקילה יותר נקט הרב מאיר אירבך, שנתן הכשר למעשה לייין, לשמן, לפירות ולאחרונים משנה זו, שיוצאו לחו"ל.¹¹⁷ כמה רבנים בחוץ לארץ עסקו גם כן בשאלה זו, אם כי הנושא לא נדון באותה עת בהרחבה, ודאי לא בפומבי.¹¹⁸

התכתבות ענפה בעניין, לאורך שנת תרל"ו, הייתה בין הרב סלנט לבין הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב מוולוז'ין, אודות אתרוגי שביעית שנשלחו לחו"ל מטעם בית המסחר סלנט.¹¹⁹ הרב סלנט הבהיר במכתביו כי יש לנקוט ששמיטה בזמן הזה מדרבנן ופירט את גישתו הנזכרת לסוגיית המסחר, כשהוא מדגיש שאף שנקט בשמיטה זו עמדה מקילה יותר, לא נתן הכשרים בשנה זו "וכמוהו כמוני לבי מהסס ומפקפק בזה". הנצי"ב לעומת טען שיש להחמיר בעניין בפרט לאור הדעה ששמיטה בזמן הזה היא מדאורייתא, והוא אף נהג קדושה לחומרא למעשה באתרוג שהיה ברשותו.¹²⁰ בהתכתבות זו היה

[בזמן הזה] דרבנן" (הלבנון, כ"ח בסיון תרמ"ב (15.6.1882), עמ' 173. וראו גם מה שכתב לנצי"ב בשנת תרל"ו: "בעלותי ההרהר הר' בשנת תר"א, אשר אז למדתי הלכות אילו בעיני [...] ומה שפקפק כבודו, הלא איזה מחמירים לומר דשביעית בזה"ז דאורייתא, בזה העליתי ראי' [ה] מוכרחת בעזר"ה כדברי האומרים שהוא מדרבנן, או דשביעית גופה בזה"ז דרבנן, או דיני שביעית הם דרבנן" (סלנט, תורת רבינו, א, ס' נח, ג). וראו גם עדות הרב מרדכי גימפל יפה, שבשנת תרמ"ט אמר לו הרב סלנט שהעיקר כדעת המקילים ושכן נקט הגר"א ו"דעת השל"ה שהחמיר בשל גוי לית מאן דחש לה" (שו"ת בכורי שלמה, ס' לו).

116. סלנט, תורת רבינו, שם.

117. ראו להלן, ליד הע' 127.

118. ראו תמיהתו של ר' אליהו רבינוביץ-תאומים (אדר"ת): "אז בשנה היא שנפרץ מסחרם ונאסרו פעם הראשון אתרוגי קרפו, שאז היתה שנת השביעית בשנת תרל"ה, ואיך מכרו אתרוגי א"י [...] והדבר נפלא הפלא ופלא שנשכח מכל חכמי הדור אז ולא העיר אף אחד מה בשעתו וגם הרבנים שזכרנו ש' העירו אחר הסוכות שכבר א"ל [אין להם] נפקותא בזה" (רבינוביץ-תאומים, בדין סחורה באתרוגים, עמ' תקלט; וראו דברי ר' מאיר שמחה הכהן, אז בביאליסטוק: "בשנת תרל"ו לפ"ק ערערו חכמי הדור שיחיו על אתרוגי קורפו, והרבה רצו לאסור, לבד אתרוגי ארץ ישראל, ולבבי היה חוכך מפני ששנת תרל"ה היה שנת השמיטה וכבר האריך המבי"ט ז"ל לנהוג דין שביעית בשל גוי [...] ולכן הייתי חוכך בזה דהוי ספק מצוה דאורייתא, ולא פרסמנו הדבר רק שמרנו בלב" (שו"ת אור שמח, ב, ס' א).

119. מכתבי הנצי"ב נכתבו בכ"ט בתשרי, ה' בשבט, וג' באלול תרל"ו ומכתבי התשובה של הרב סלנט בה' בכסלו, ה' באדר וכ"ד באלול תרל"ו (סלנט, תורת רבינו, א, ס' נח, סע' ג-ז).

120. במכתב משנת תרמ"ט לרב יעקב יוסף מניו יורק, ציין הנצי"ב שכבר בשתי השמיטות הקודמות הביע את דעתו המחמירה בנושא, במשא ומתן עם הרב סלנט, ולדעתו הפירות קדושים וחל עליהם איסור מסחר והוצאה לחוץ לארץ, וכי נהג באתרוגים אלו שהגיעו אליו, קדושה בפועל (שו"ת משיב דבר, ב, ס' נו; סלנט, שם, סע' ח).

מעורב גם חתנו של הנצי"ב, ר' רפאל שפירא¹²¹ וככל הנראה היה מעורב בה גם חתנו של ר' רפאל שפירא, ר' חיים הלוי סולובייצ'יק.¹²² התכתבות נוספת בעניין הייתה בין הרב סלנט לבין הרב נתן מרקוס אדלר, רבה של אנגליה, ומראשי קרן מונטיפיורי. בה' בכסלו תרל"ו שלח הרב אדלר מכתב לר' ביינוש סלנט, בו ציין כי לא רצה לברך על אתרוג שנשלח אליו מן הארץ משום השביעית. בתגובה שלח לו הרב שמואל סלנט מכתב בט' בשבט תרל"ו בו ציין את עמדתו הנזכרת בעניין המסחר בפירות שביעית מפרדסי גויים, וצירף את התכתבותו עם הנצי"ב.¹²³

סוגייה זו העסיקה גורמים נוספים, שראו בענף האתרוגים מכשיר לפיתוח כלכלי פרודוקטיבי של היישוב בארץ. בחודש שבט תרל"ה פורסם מאמר בהלבנון, בו קרא הכותב לייסד בארץ תעשייה של תשמישי קדושה עבור יהודי הגולה ובין היתר הציע "להכין אתרוגים הגדלים באה"ק על כל מים וכן לולכים והדסים, ולשלחם לחו"ל" כתחליף לאתרוגי קורפו.¹²⁴ הצעה זו תאמה גם את המלצות נציגי קרן מונטיפיורי, סיר שמואל מונטגיו וד"ר אשר, שסיירו בארץ בחורף תרל"ה בניסיון לקדם את מצבם הכלכלי של יהודי הארץ, והציעו בין היתר לפתח תעשיית תשמישי קדושה לצורך יהודי הגולה.¹²⁵ כמה חודשים אחר כך עסק בכך בהרחבה ר' יחיאל מיכל פינס, עסקן וסופר מרוז'ניאי שבליטא, שפעל משנות ה-70 ליישובה של הארץ על בסיס פרודוקטיבי. במאמר שפרסם בעיתון הלבנון הציע ר"מ פינס לפתח את מסחר האתרוגים הגדלים "למכביר ביפו בחיפה

121. סלנט, שם, סי' נח, ז.

122. כפי שעולה מדברי האדר"ת: "וא"ל [ואמרו לי] שהראשון שהעיר בזה הי' [ה] הרב ר' חיים בהג"ר יוסף דובער [סולובייצ'יק] שליט"א מוואלוז'ין, ואז שלחו מכתב להגר"ש סלאנט שליט"א בירושלים תוב"ב, והשיב להם באריכות בענין יש קנין לנכרי להפקיע מיד שביעית, אבל סתרו אח"כ דבריו והוא הי' [ה] הכותב תשובות על דבריו בהיותו בשבת תחכמוני בוואלוז'ין אז" (רבינוביץ-תאומים, בדין סחורה באתרוגים, עמ' תקלט). האדר"ת ציין שם כי כתב אז לר' חיים הלוי סולובייצ'יק והעיר כי לדעתו על סמך ששמיטה בזמן הזה מדרבנן ויש ספק האם באתרוג הולכים אחר חנטה או אחר לקיטה וספק נוסף בשנות השמיטה בין הרמב"ם לגאונים, יש מקום להקל בעניין.

123. סלנט, מכתב, עמ' פה-פו; סופר, גנזי שביעית, עמ' רכב-רכג. הרב סלנט ציין שם כי המנהג בארץ להקל בפירות נכרי בשנת השמיטה. בכל זאת הוא עצמו נמנע מלשלוח פירות שביעית, אולם לא מחה בבנו לעסוק במסחר האתרוגים בשנה זו הן משום המנהג המקובל "ובפרט אשר הרבנים הגדולים דמדינת רוסלאנד כתבו לפה שיושלח להם ולא רציתי להעמיד על דעתי נגד דעת הרבנים". הרב סלנט הוסיף שגם אם חושש הרב אדלר לקדושת שביעית, לא היה צריך להמנע מלברך על האתרוג, שהרי חג הסוכות היה קודם זמן הביעור וניתן היה לאכול את האתרוג אחר החג בקדושת שביעית.

124. הלבנון, כ"ח בשבט תרל"ה (3.2.1875), עמ' 19. הכותב חתם בראשי תבות: מ"ל.

125. שלמון, אם תעירו, עמ' 97.

ובכל חבל הים", שיהווה גם פתרון לבעיית הכשרות והמחירים של אתרוגי קורפו.¹²⁶ במסגרת רעיון זה פנה ריי"מ פינס לקרובו ר' יוסף ריבלין, מזכיר הוועד הכללי בירושלים, ושאל אותו מהי המדיניות ההלכתית בנוגע למעשרות ולשביעית באתרוגי הארץ. במכתב מי"ט בכסלו תרל"ו, צירף ריבלין לפינס העתק מתשובת הרב סלנט לנצי"ב והוסיף:

זאת ידע כי הה"ג מהר"מ אויערכאך נ"י הוא המתיר לשלוח לחוץ פירות יינות ושמונים וגם בשביעית, וממנו לקחנו היתר בכתב גם על התיבה אתרוגים ששלחתי למעכ"ת [למעלת כבוד תורתו], ושלחנו לו גם כתב ההיתר שלו. והרש"ס [והרב שמואל סלנט] מחמיר.¹²⁷

יש לציין שבשלב זה עדיין לא היה יצוא אתרוגי הארץ מפותח מאד, ונתקל בקשיים רבים,¹²⁸ וסביר שהדבר תרם לכך שהנושא לא נדון בהרחבה.

126. הלבנון, ט' בניסן תרל"ה (14.4.1875), עמ' 273-274; שם, כ"ג בניסן תרל"ה (28.4.1875), עמ' 181-282.

127. מלאכי, פרקים, עמ' 172.

128. מסיבות אלו היו שדחו את ההצעות הנזכרות לראות במסחר האתרוגים מכשיר לפיתוח כלכלי של היישוב בארץ (ראו מלאכי, שם, עמ' 138-141; שלמון, אם תעירו, עמ' 99-100). בחודש סיון תרל"ו, לקראת חג הסוכות תרל"ז, פרסמו ר' ליב סלנט ור' ביינוש סלנט קריאה בעיתון הלבנון, ליושבי הגולה, לקנות את האתרוגים מארץ ישראל, כשהם מדגישים שהם השקיעו כסף רב בפיתוח הענף לטובת משפחות רבות שעתידות להתפרנס מכך, ואת אכזבתם מכך שהוזמנו עד עתה רק כ-500 אתרוגים. בשולי המכתב פורסמה גם קריאתו של הרב מאיר אוירבך, מיום כ"ח בסיון הקוראת לסוחרים להתקשר עם הסוחרים סלנט ולקנות מאתרוגי הארץ (הלבנון, כ' בתמוז תרל"ו (12.7.1876), עמ' 376).